

— знамениті українці —

І. Коляда, Ю. Коляда

МАКСИМ
РИЛЬСЬКИЙ

Харків
«Фоліо»
2015

ББК 84(4УКР)
К62

Серія «Знамениті українці»
заснована у 2009 році

Художник-оформлювач
Л. П. Вировець

Коляда І. А., Коляда Ю. І.

К62 Максим Рильський / І. Коляда, Ю. Коляда; худож.-оформлювач Л. П. Вировець. — Харків: Фоліо, 2015. — 120 с. — (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-5098-4 (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-7047-0.

Видатний український поет, перекладач, публіцист, громадський діяч, академік АН України понад 50 років працював у літературі і залишив нам велику спадщину. «Поет — це людина, що палко любить слово, як найгострішу зброю», — говорив Рильський, і він дійсно був «володарем слів ясних і мудрих». Його поезії сповнені щирістю, відвертістю, пронизані мотивами любові до усього сущого. «Читачу! Поглянь, усміхнись: я твій, я не вмер, я живий!» — ці слова спадають на думку, коли читаєш безсмертні вірші Максима Тадейовича Рильського.

ББК 84(4УКР)

Присвячуємо вірному учневі батька — лейтенанту Олександрю Мончаку, патріоту, бійцю АТО, що відстоює незалежність України, право українців на самостійне та вільне життя

ISBN 978-966-03-5098-4
(Знамениті українці)
ISBN 978-966-03-7047-0

© І. А. Коляда, Ю. І. Коляда, 2015
© Л. П. Вировець, художнє оформлення, 2015
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2009

Розділ перший
РІД

Про першоджерела роду існує кілька версій: легендарних та справжніх. Так, свого часу Гліб Лазаревський, приписуючи Рильським князівське походження, виводив їх із літописного Рильська: рід сполонізувався «за часів польської влади на Лівобережжі і потім, з відходом Єреми Вишневецького до Польщі», теж перейшов на Правобережжя. Однак родинні документи Рильських свідчать про їхнє інше минуле, хоча істиною залишається фатальний вплив на рід подій після Люблінської унії. Грунтуючись на матеріалах справи про нобілітацію Тадея Рильського, його брата Юзефа та сестри Магдалени, згадуємо життєпис Рильських відомого середньовічного польського генеалога Каспера Несецького: рід Рильських «гербу Остоя» походить з містечка Старого Рильська біля Рави на Привіслянщині (Мазовецьке князівство). Уже в XVI ст. був численним, поділявся на гілки, так що біля прізвищ стояли прізвиська — «придомки». Характерно, що рід аж до Люблінської унії був українським і православним, як заселені українцями були й ті землі, що належали до Равщини, — українська людність на привіслянських землях була, за визначенням Михайла Грушевського, споконвічною, а за історичними документами, — не пізнішою X—XI ст. Імена та прізвища Рильських Володимир Антонович виписав із протоколів сеймів і сеймиків волинської шляхти, де

вони захищали інтереси православної церкви, а отже, не могли бути ніким іншим, як православними українцями.

Події після Люблінської і Берестейської унії змінили становище Рильських. Під впливом могутнього польського тиску члени роду один за одним приймають католицьку віру та спольщуються. Із Люблінською унією пов'язане й те, що вони опиняються на королівській службі і, відповідно, здобувають собі маєтки на Волині та Поділлі, а пізніше й на Наддніпрянщині. В історії роду всі трагічні злами епохи. Уже в 20-х рр. XVII ст. розпочинається і майже чотири покоління тягнеться судовий процес між Рильськими та Вінницьким єзуїтським колегіумом за маєток Рильських — село Юрківці на Поділлі, відписане єзуїтам Петром Рильським, «каноніком куявським, любельським і вольборським», хоч він і не був єдиним і повноправним власником родинного майна. Рильським, очевидно, загрожувала повна втрата всіх статків: вони завзято борються за свою власність; змінюються імена позивачів (від прадіда до правнуків), судова тяганина триває (як виявиться, невтішно для Рильських, маєток таки пропав). Документи нескінченної судової розправи мають цінність лише для нащадків, дозволяючи встановити імена цілого ряду безпосередніх пращурів братів Рильських (Войцеха, Івана, Юзефа, Семена та ін.).

Одним із перших на теренах Київського воєводства ще до Хмельниччини з'явився Войцех (Ян або Іван) Рильський (? — не пізніше 1640) — київський гродський писар, що отримав 1639 р. від короля Владислава IV уряд житомирського войського. За сімейною легендою, людина для свого часу непересічна. Про характер, прикмети того визначного на свій час урядовця можемо лише здогадуватися. Мабуть, він був людиною по-своєму методичною і ретельною: дбайливо зібрані ним і збережені документи XVII ст. були конфісковані 1861 р. під час обшуку в маєтку Рильських. 1882 р. Тадеєві Рильському вдалося дістати (уже з архіву Університету Св. Володимира, куди передали документи з поліції) коро-

лівську грамоту мешканцям Сквирщини на землю у Київському воеводстві: на її основі селяни могли подати позов про безплатне повернення їм усієї землі в цілому Сквирському повіті (нагадаємо, що позов закінчився для селян утручанням поліції, а для Тадея Рильського — слідчою справою 1882 р.). Спадок по Войцеху був відписаний вінницьким єзуїтам, які утримували колегіум. Відомо, що Войцех мав сина Яна й онуків Юзефа та Олександра. Через долю сина Войцеха — Яна (Івана), онуків Олександра та Юзефа, правнуків Казимира та Семена пролягли події Хмельниччини та доби Руїни. Відомо, що представники роду Рильських досягли значних успіхів, а дехто обіймав навіть найвищі урядові посади Речі Посполитої. Наприклад, Самуель в 1654—1659 рр. був надвірним коронним підскарбієм, а Міхал 1684 року — гостинським каштеляном і сенатором.

Серед пращурів Максима Рильського найцікавішою є постать правнука Войцеха, сина Юзефа — Шимона (Семена) Рильського (червоноградського стольника, власника села Зубарів на Білоцерківщині), який із 1740-х рр. робив кар'єру в управлінні Білоцерківського староства, а в 1760-х рр. уже був його головним управителем. Отримуючи 1100 злотих на рік, Шимон міг також користуватися широкими можливостями, які давала йому ця впливова посада (осадження сіл і законне отримання з них прибутків упродовж окресленого терміну тощо). Як заступник старости, яким із початку 1750-х рр. був відомий магнат Єжи-Август Мнішек, Ш. Рильський упродовжував на Білоцерківщині політичні настанови останнього. Тож Біла Церква була одним із центрів Барської конфедерації. Ш. Рильський також підтримував уніатів в обстоюванні парафій, які у другій половині 1760-х рр. за російської підтримки намагалися перевести на православ'я. Тоді ж, під час Коліївщини, Білу Церкву, якою урядував Ш. Рильський, не змогли захопити повстанці. Вони обмежилися кількадечним стоянням на передмісті Заріччя. Але події Коліївщини безпосередньо торкнулися одного з його

синів — Ромуальда Рильського (прадіда братів Тадея та Юзефа Рильських, прапрадіда Максима Рильського). У часи Коліївщини Ромуальд Рильський, тоді ще 14-літній хлопець, учень Уманського василіанського колегіуму, з іншими підлітками-католиками випадково натрапив на загін гайдамаків, які вирішили їх стратити, але Ромуальд в останню мить, ніби натхнений якимись вищими таємними силами, почав співати відомий у народі чудовий псалом «Пречистая Діво, мати руського краю». Гайдамацький отаман, зворушений псалмом, заплакав і відпустив усіх малолітніх католиків, сказавши: «Нехай йому подякують, що своєю піснею врятував їх од смерті». Спомин про чудесне врятування ніколи не забувався в родині: він ніби проклав невидиму нить між Рильськими та їхніми селянами-кріпаками. «Оповідь...» Ромуальда Рильського про часи Коліївщини була списана з його уст сином Теодором на прохання «осіб, що були на той час у маєтку» (можливо, на прохання видатного польського поета Северина Гоцинського, що певний час переховувався у Рильських), а опублікував її вже його правнук Тадей. В «Оповіді...» дихає кров'ю і пожарищами грізна стихія Коліївщини. Відчувається увесь трагізм становища і хлопчика-панича, який навіть не усвідомлює, за що ж він має гинути, і гайдамаків — селян-лицарів із чутливою душею, благородними нахилами, примушених убивати тих, хто непосильним ярмом, нелюдським знуцанням довів їх до відчаю. «Та й хто вони були, ці правобережні панове?» — запитував у своїх спогадах товариш студентських літ Тадея Рильського, член київської «Старої Громади» Борис Познанський. І відповідав: у більшості за походженням такі ж самі українці, тільки вивищені примхами долі, спритністю чи лукавством над своїми ж єдинокровними братами. Коліївщина хоч на хвилю стерла цю гадану вищість, і панство нарешті побачило в своїх кріпаках людей, і саме стало схожим на них. Так і Ромуальд Рильський природно почуває себе в народній стихії: його не дивує, що він знає українську псалму, говорить по-українськи,

прості люди переховують і годують його, молодіці й баби рятують на дорозі від розправи; натягнувши лахміття, він мимоволі стає схожим на тих хлопчаків, що їх жене на панщину його тітка (дія відбувається в Соколівці під Уманню). Повагу і любов до простих людей колишній гайдамацький в'язень зумів прищепити не тільки своєму синові і дочкам, а й онукам.

У родині Шимона й Антоніни з Арциховських, крім Ромуальда, народилися також Юзеф, Антоній, Анна, Гелена й Софія (дві останні були згодом за Скальмировським та Олендзьким відповідно). Усі вони були хрещені в Білоцерківському костелі.

Від синів Шимона йдуть три гілки Рильських. Після поділу його спадщини 1778 р. Юзеф і Ромуальд купили в Любомирського Почуйки на Сквирщині. Невдовзі в Почуйках мав свою частину й Антоній. Їхні нащадки купували маєтки переважно в цій частині Київщини. Зокрема, Рильським належали містечко Романівка й села Бровки, Дунайка, Ставище та Ярешки.

Дружина Теодора Рильського принесла йому в посаг землі в містечку Ставищах (південна Житомирщина), де і народилися всі його внуки. І, нарешті, 1844 р. Теодор Рильський купив землю (у Юзефа Пшибишевського) в селі Романівці, якій судилося стати місцем понад 30-літньої праці його онука Тадея Рильського та коліскою вже його синів та онуків. Дід Тадея Рильського Теодор (? — приблизно 1859) той, хто списував оповідь про Коліївщину з уст батька, був неабиякою людиною на теренах Сквирщини. У спогадах сучасників він — «вольтер'янець і ліберал, яких було багато в давніший час на Україні» (І. Нечуй-Левицький), повітовий маршалок, «чоловік шляхетної постави», «опікун шляхти убогої» (Є. Івановський). Про громадянську мужність Теодора Рильського можемо судити хоча б з того, що він дав у себе притулок Северинові Гощинському. Твір Ю.-Б. Залеського «Do braci wygnancow», переписаний рукою Теодора Рильського, фігурував серед речових доказів звинувачення у справі його онуків (січень 1861 р.). Тоді ж,

12 січня 1861 р., була конфіскована і велика бібліотека Рильських, зібрана Теодором Рильським (на належність книг саме йому вказував штамп «Teodor Rylski», витиснений на кожній книзі). У слідчій справі зберігся опис десятків книг французькою та польською мовами (існувала ще й німецька частина, обійдена увагою слідчих). Любов до красеного письменства Теодор Рильський передав своїм дітям — синові Розеславу, дочкам Елодії та Пелагії.

Добре й щире почуття викликає постать Розеслава Рильського, батька Тадея та Юзефа Рильських (діда Максима Рильського), людини надзвичайно лагідної й гуманної. Його портрет із документальною точністю залишив нам Іван Нечуй-Левицький, зобразивши батька свого товариша у повісті «Хмари» під іменем старого Дуніна-Левченка (молоді українофіли збиралися саме в помешканні Рильських): «...пристаркуватий чоловік (дія відбувається у травні 1861 р.) ... високий на зріст... дуже добрий, тихий, довгобразий (...). Чорне довге волосся і довгі вуса вже ніби припали сніжком. Карі ясні, але тихі очі світилися розумом (...). До панщанних кріпаків він був ласкавий, а до двірських слуг такий добрий, що на старості літ визволив їх на волю, навіть видавав пенсії грішми та харчами». Такий він і в доносах слідчої справи 1861 р.: Рильському інкримінується те, що він знав про українофільські симпатії своїх синів і підтримував їх. Бачачи, як сини разом із селянами громадять сіно, хвалив їхню роботу («Нехай паничі роблять і помагають»); рятував матеріально їхніх товаришів (дав Володимирі Антоновичу дві тисячі карбованців сріблом на подорож за кордон), захищав народницьку діяльність синів перед сусідами-поміщиками. Є в повісті «Хмари» і портрет дружини Розеслава Рильського Дарії (Дороти), уродженої Трубецької (бабці Максима Рильського). Пані Дарія дуже любила своїх дітей, щиро й сердечно ставилася до молодих товаришів своїх синів («вона була привітна до всіх і ласкава. Добрість і тихість вдачі світилась в її ясних оченятах (...). Здалеки вона здавалась молоденькою блідою утлою панянкою.

Було знати по її делікатному блідому й наче прозорому обличчю», що вона хвора і слаба. Очевидно, що Іванові Нечуєві-Левицькому, як і іншим товаришам Тадея Рильського, дуже подобалася ласкавість і привітність «доброї старенької». Вже аж через сорок три роки після вечірки у Рильських у листі до Бориса Грінченка він просив зняти з чернетки «Хмар» несвідому замітку «покійниці Дуніна-Левченкова». Очевидно, на час закінчення чернетки (1871) Дарія Рильська уже не жила. «Утла» і делікатна від народження, вона стала жертвою родинної хвороби Рильських — сухот. У матеріалах слідчої справи 1861 р. не раз промайне й силует її бабусі — Пелагії Росцішевської (саме їй інкримінується негативний революціонізуючий вплив на своїх правнуків Тадея та Юзефа). Виявляється, родина Росцішевських уже була відома поліції: ще з 20-х рр. XIX ст. Росцішевські відкрито підтримували взаємини із Сергієм Волконським, Трубецькими, Муравйовим-Апостолом (тими, хто пізніше опинився на чолі повстання декабристів). Донька Пелагії була одружена з князем Олександром Трубецьким, рідним братом декабриста. Ідеї братньої любові, рівності й братерства були тут давніми.

Не можемо полишити осторонь і світлу постать молодшого брата Тадея Рильського — Юзефа (1842—1862). Все своє коротке життя він ішов слід у слід за старшим братом. Визначальний вплив на його життя, як і на життя його старшого брата, відіграла зустріч із Володимиром Антоновичем (репетитором братів Рильських під час їхнього навчання у Другій київській гімназії). Саме завдяки Юзефові, що, завчасно дізнавшись про обшук у київському помешканні Рильських, за ніч устиг повернутися до родинного маєтку в селі Маковищах на Макарівщині й спалити братові папери, вдалося уникнути арешту і самим Рильським, і їхнім товаришам. Видно, що Юзефа любили: вранці, коли наїхала поліція, прислуга всіляко вигороджувала «панича», присягаючись, що він нікуди не їздив і нічого не палив. Поліція згодом жорстоко по-

мстилася Юзефові, зволікаючи з видачею йому закордонного паспорта для виїзду на лікування (лікувати хворі на туберкульоз легені). 1862 р. Юзефа не стало.

Так уже склалася доля української еліти, що вона в Київській Русі мусила постійно комусь служити. Спершу — татарським ханам, згодом литовським воєводам, далі — польському королеві та російському цареві... Відповідно вироблявся і стереотип поведінки — догідництва і зневаги до власного народу. Але в добу Просвітництва XVIII ст. та Українського національного відродження XIX ст. з'явилися роді, що повернулися обличчям до народу, який їх годував. Серед таких родів виділяється рід Рильських з Київської губернії, що подарував Україні нескорених хворобами, поневіряннями, зневагою земляків та переслідуваннями з боку влади вірних синів-патріотів, безкорисливих борців за волю і благополуччя українського народу, які на олтар цієї боротьби жертвували своє життя.

Розділ другий
ТАГО

Правнук згаданого Ромуальда і Магдалини з Пашковських, онук сквирського повітового маршалка Теодора й Теклі з Борковських і син Розеслава-Кароля-Теодора-Яна і Дороти з князів Трубецьких (донька мальтійського кавалера, князя Олександра і Людвіки з Росцішевських) Тадеуш-Томаш-Збігнєв Рильський народився 21 грудня 1840 р. і був невдовзі хрещений у місцевому костелі.

Навчався Тадей спочатку у Другій київській чоловічій гімназії, потім — у Київському університеті на історико-філологічному факультеті, де разом з братом Йосипом та Володимиром Антоновичем, вийшовши з польського студентського земляцтва, восени 1860 р. заснував гурток, членів якого польські шляхтичі глузливо піддражнювали «хлопоманами», бо вони вивчали життя селян, їхній побут, звичаї. Тому з неабиякою мужністю юний шляхтич, студент Київського університету Тадей Рильський дійшов висновку: «Ми не можемо лишатись колоністами, якщо хочемо бути корисними народові». Під час вакацій «хлопомани» пішки, в селянському одязі обійшли не одну губернію. Хлопомани вважали, за словами Тадея Рильського, що «український народ може добре вирішити свою долю, тільки будучи освіченим». Бачачи безпросвітну темноту народу, вони гаряче обстоювали його права на

освіту, на що чули цинічне й погордливе: «Нащо хлопів учити? А хто ж буде орати?»

На ім'я київського генерал-губернатора князя Васильчикова надійшли десятки доносів, у яких озлоблені поміщики скаржилися, що ці студенти намагаються зблизитися з простим людом, прищеплюють йому шкідливі поняття й думки, проповідують ідеї рівності, спільного володіння майном.

У травні 1860 р. Т. Рильський з товаришами постали перед шляхетським судом, який звинуватив їх, польських студентів-шляхтичів, в антипатріотизмі та поширенні атеїзму і вільнодумства серед «голоти». А після того, як хлопомани на чолі з Тадеєм Рильським і Володимиром Антоновичем восени 1860 р. вийшли з польського студентського земляцтва, вже київський земський справник Подгурський подав «по інстанції» рапорт про «таємне товариство комуністів». І відкрили справу «О предосудительных сношениях студентов Киевского университета с крестьянами».

«По польських панських дворах ім'я Антоновича і Рильського називано як майбутніх організаторів нової Коліївщини, як майбутніх Гонту і Залізняка», — писав їхній товариш по «Громаді» Михайло Драгоманов.

Після відкриття справи обох братів було віддано під суворий таємний нагляд поліції. «Следить за Рильским в корчмах», «следить за его разговорами с крестьянами», «установить, какие стихи и сочинения читает он крепостным крестьянам, а полученные сведения представлять мне через исправника каждые пять дней» — з настанови таємної інструкції генерал-губернатора князя Васильчикова від 15 грудня 1860 року.

У помешканні братів Тадея та Йосипа Рильських та в маєтку їхнього батька провели обшуки, під час яких знайшли виписки із статті «Права русского народа», вміщеної в «Колоколе», а в їхніх товаришів — портрети Герцена і польського революціонера Канарського в кайданах. Як зазначено в підписаному начальником III від-

ділу Імператорської канцелярії князем Долгоруковим документі, головним доказом вини підозрюваних стали «несколько листов тетради, написанной Фаддеем Рильским на малороссийском языке, в которой рассказывалась история Украины, наполненная местами, могущими возмущать крестьянские умы; так, например, об угнетениях народа, о восстании его под предвод. Хмельницкого, об успехе этого восстания и т. п.». Слідство встановило, що Тадей Рильський «посещал крестьянские избы и шинки», «читал дворовой прислуге поэму „Наймычка”» і співав із селянами народних пісень.

Справа розглядалася в «комиссии по политическим делам» і доповідалася самому цареві. 18 січня 1861 р. слідча комісія при генерал-губернаторі в політичних справах допитала братів Тадея і Йосипа Рильських. Тадея звинуватили в стосунках із селянами, пропаганді комуністичних ідей про рівність, у читанні написаної Рильським «Історії України», де були такі фрази: «Статут Литовський укладали великі пани, і тому він тільки для панів годиться...», «Як настала Хмельниччина, всі горнулись до козацтва, бо щезли пани і поділки на вищі й нижчі стани, всі піднялися на одне діло — визволятися з панського ярма».

Тадей Рильський відкинув усі звинувачення, окрім того, що справді працював із селянами в полі, співав пісні, але пропаганди не вів, своєї «Історії» не читав. Брат Йосип сказав, що нічого не може додати до братових показань.

У листі начальника III відділу В. Долгорукова до міністра народної освіти від 16 лютого 1861 року вказувалося: за «возмутительные действия» Тадея і Йосипа Рильських, на пропозицію київського військового губернатора князя Васильчикова, мали вислати з України, щоб студенти Рильські «по легкомысленной молодости и по дурно направленному воспитанию в доме родителей» не стали жертвою «злочинних» переконань, «высочайше повелено» направити їх у «Великороссию, где неблагонамеренные их стремления не могли быть столь вредными, как там, и где они

в обществе с русскими могли бы исправить свой образ мыслей». Начальник III відділу повідомляв міністра народної освіти, що по «всеподданнейшему» його поданні «высочайше повелено исполнить согласно предложения генерал-адъют. кн. Васильчикова». Водночас із цим листом III відділ зобов'язував казанського губернатора взяти під нагляд Рильських, яких мали перевести до Казанського університету.

Ця історія набула широкого розголосу в передових суспільних колах. Олександр Герцен у «Колоколе» запитував: «Чи правда те, що брати Рильські, студенти Київського університету, заслані до Казані за доносом Васильчикова, що вони по-братньому ставляться до своїх селян? Чи правда те?» Ймовірно, це стало причиною скасування «высочайшего повеления», опальних братів залишили довчатись у Києві. Справу «Об обществе хлопоманов и членов оного Антоновиче, Рильском и Чубинском» офіційно закрили лише 15 квітня 1876 року.

1862 року молодший брат Тадея — Йосип помер.

Після закінчення університету, по смерті батька, відмовившись від вигідної пропозиції кар'єри, Тадей Рильський, успадкувавши землі містечка Романівка у Сквирському повіті, в якій господарював сорок років, збудував невеличкий дім, а колишні будівлі дозволив розібрати селянам для їхніх потреб.

Досконало вивчивши цивільні закони, давав безкоштовні юридичні консультації романівцям і жителям навколишніх сіл. Не обмежувався порадами, а складав селянам потрібні папери і виступав у судах як їхній адвокат. Будучи католиком, пустив до свого будинку православну церковно-парафіяльну школу, а потім збудував для неї окреме приміщення, оплачував учителя і майже 20 років був її куратором і викладачем. «У школі було близько сотні учнів, — згадував її випускник Іван Чуприна. — Тадей Розеславович був завжди привітний, лагідний. Купив прилади для фізичного і хімічного кабінетів. Згодом завів вечірні навчання

для дорослих. Заснував чималу бібліотеку. Закінчували уроки українською пісню». Про стан школи і роль педагога Тадей Рильський розмірковував у листі до Бориса Познанського (березень 1897 р.), засуджував «суху», часто «злісну офіційність» учительського персоналу, більшість якого не виробляє в собі тип «живого, свідомішого, старшого приятеля шкільної молоді», а уподібнюється автоматів для ставлення оцінок. А в одному з листів до Павла Житецького Т. Рильський скаржився на те, що Сквирська повітова шкільна рада надіслала до Романівки вчительку, яка «має скромну ваду — не вмє навчати, а про іскру захоплення шкільною справою не може бути й мови». Тому «порядок витіснив там і знання, і жвавість», — писав він і просив товариша сприяти тому, щоб у школу призначили вчителя, рекомендованого київськими знайомими. Старання католика Тадея Рильського про освіту православного люду були навіть відзначені подякою і благословенням... митрополита Київського Платона.

Ця добра справа забрала в її заправника чимало сил і здоров'я.

Т. Рильський зажив слави доброго агронома та економіста. Селяни разом з ним постачали хліб аж до Кенісберга. Це свідчить про те, що в Романівці вирощували добірне зерно. Тадей Розеславович допоміг сільській громаді дешево купити землю в сільського поміщика, а місцевим чиновникам — закріпити за собою чиншові ґрунти (орендовані землі).

Він пильно вивчав життя народу і писав про тяжке становище пореформеного села, виступав проти таких «людинолюбців», для яких село — лиш екзотика з жайворонками над плугом і солов'ями в садку, обстоював право народу на освіту.

1861 р. Т. Рильський почав друкувати свої праці з етнографії та економіки в часописі «Основа», який виходив у Санкт-Петербурзі. Далі розвинув економіко-правову тему в «Киевской старине» і найбільшому за обсягом творі «Студії над основами розкладу багатства». Т. Рильський розглядає теорію вартості, співвідношен-

ня між капіталом і працею. За його дослідженнями, відносини у промисловості характеризуються свободою економічних чинників, індивідуальною власністю на всі матеріальні блага; праця — єдина основа і джерело власності. Згідно з Тадеєм Рильським, має бути як суспільне капіталістичне, так і приватне капіталістичне господарство. Селянство повинне орендувати землю в держави. Класову боротьбу Рильський не вважав рецептом для вирішення суспільних проблем. З теоретичних посилянь впливають практичні висновки. Давши яскраву та об'єктивну оцінку становищу робітників у поміщицьких економіях, Т. Рильський закликає заробітчан до організованого (але не насильницького) опору кабальницьким намаганням поміщиків. Серед інших вимог має бути скорочення робочого дня до десяти годин, дотримання безпечних умов праці (наприклад, наявність загороджених пасів у молотарок), у степу — облаштування просторих куренів для відпочинку, налагодження харчування та лікарської допомоги тощо.

Тадей Розеславович пише українською мовою популярні книжечки для селян: «Сільські пригоди» — з практичними порадами про право випасу селянської худоби в поміщицьких лісах, вигіднішого ведення сільського господарства; «Херсонські заробітки» — про те, як селяни Київської, Полтавської, Чернігівської та Подільської губерній ходять улітку на заробітки до Херсонської губернії, які там гроші платять, скільки коштує проїзд і як доїхати — своєрідне керівництво для заробітчан.

Свої спостереження як за часів молодості, так і зрілого віку Тадей Рильський викладає у працях: «До вивчення українського народного світогляду» і «Нариси про правові норми економічного життя». Так, праця «До вивчення українського народного світогляду» (друкувалася в журналі «Киевская старина» кількома частинами з 1888 по 1903 рік) насичена різноманітними фактами, самобуття, бо автор свідомо покладався на спогади і спостереження: «бажаю обмежитися баченим і почутим мною». Він із симпа-

тією писав про працелюбність народу, про зародження в його середовищі «попиту на більш широке розумове життя», вірив у його творчі здібності. «...Людам, котрим, хтівши не хтівши, приходить раз у раз покликатися на сільський люд, — зауважував Т. Рильський, — годиться дещо більше знати про головну підставу його економічного існування, аніж тільки про «садок вишневий коло хати» та про порчу пісні і костюма».

Неопублікована творча спадщина Тадея Рильського також значна. Це «Заметки о внутренней жизни Гетманщины», «2-й семестр, у 3-х зошитах», 1863 рік, очевидно, це — курс лекцій, який Т. Рильський читав у недільних школах: «Заметки, выписки по всеобщей и русской истории», «Замітки по історії англійських селян», «Історичний перегляд репортиційних стосунків у селян», «Історія Англії до 60 рр. XIX століття», «Статистично-економічні відомості по країнах Західної Європи».

На початку 1870-х рр. поживалася робота київської «Громади» — просвітницька, видавнича. Тадей Рильський — активний її член. Серед його друзів були композитор Миколи Лисенко, професор університету, історик Володимир Антонович, перший ректор Київського університету, видатний учений Михайло Максимович, письменник Михайло Старицький, мовознавці Павло Житецький і Кость Михальчук.

Тадей Рильський записував у Романівці й навколишніх селах народні пісні й найкраще з цього «улову» надсилав до Києва Миколі Лисенку, пишаючись тим, що романівські парубки й дівчата найспівучіші в Україні. Саме від романівців записані такі перлини, як «За Сибіром сонце сходить», «Ой ти зіронько та вечірняя», «Ой хмариться — дощ буде» — всі вони опубліковані в обробці Миколи Лисенка.

В архіві композитора зберігся зошит, в якому рукою Тадея Рильського записано 31 пісню (там же Микола Віталійович зробив до них записи мелодій).

Т. Рильський також доклав рук, зокрема, збираючи матеріали для «Словника української мови».

Часто ім'я Т. Рильського з'являлося на сторінках польських видань — газети «Оіоз» і журналу «Аіеіеіт»: він писав трьома мовами — українською, російською і польською. Так, 1875 р. в Києві вийшла праця Т. Рильського «Дім заробітковий і сучасний економічний порядок» (польською мовою).

Із середини 1890-х років Т. Рильський разом з М. Лисенком, М. Старицьким та Лесею Українкою був серед членів правління Літературно-артистичного товариства в Києві (закрите царським урядом 1905 року).

Підпис Тадея Розеславовича бачимо на адресі Іванові Франку з нагоди його 25-літньої «невтомної праці... на ниві науки, літератури і суспільності» поруч з іменами Миколи Лисенка, Володимира Антоновича, Івана Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, Лесі Українки, Миколи Вороного, Євгена Тимченка.

Перший шлюб Тадея Рильського із троюрідною тіткою, онучкою Антонія та правнучкою Шимона Рильських, закінчився її передчасною смертю. Удруге, 1878 р., Рильський одружився з Меланією Федорівною Чуприною, що походила з українських селян, предки якої були звільнені з кріпацтва ще Теодором Рильським.

Нащадок князівського роду Рильських Тадей Розеславович з дружиною Меланією Федорівною привели у світ трьох синів: старшого Івана 1879 р. народження, середульшого Богдана — 1882-го і молодшого Максима — 1895 р. Діти, народжені Меланією, без урахування думки батьків, мусили бути православними, бо такіми були вимоги чинного тоді законодавства Російської імперії до народжених у двообрядових родинах. Сини Тадея успадкували батьківський маєток і були визнані у спадковому дворянстві (так, майбутній класик української літератури Максим Рильський Київським дворянським депутатським зібранням був визнаний у ро-

сійському дворянстві. Це рішення було затверджено 1915 р. в Петербурзі указом урядуючого сенату).

Іван Рильський закінчив юридичний факультет Київського університету. В інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського у фондї 114 зберігаються рецензії Івана Рильського на книжку Бикова «Англія та англичане. Боротьба їх за волю і парламент» та брошуру Одарки Романової «Індія та індуси» (обидві рецензії датовані початком ХХ століття); також на книжку Кульжинського «Канада» і брошуру В. Корольова «Дотепне харчування подвірної худоби». Після революції Іван Тадейович учителював у Романівці, в школі, яку організував разом з братами Богданом та Максимом. Перекладав українською твори Мопассана і Меріме з французької, Джека Лондона — з англійської, книжку «Костка Неперський» — з польської. Помер у голодомор 1933 року.

Богдан Рильський жив головним чином при молодшому братові. Відомий його переклад з російської твору Олександра Гріна «Скарби африканських гір». Помер 1939 року.

Двоє синів Івана Тадейовича Рильського — професійний військовий Максим (1923—1944) та автодорожник Павло (1917 р. народження — пропав безвісти) загинули в Другій світовій війні. Дочка Марія (1910—1968) жила в селі Романівці, працювала на машинно-тракторній станції. Третій син Петро (1911—1988) працював інженером-харчовиком. Друга дочка Любов нині на пенсії, свого часу працювала друкаркою в газеті. Вона має дочку Тамару Остапенко, художницю-дизайнера, а та — двоє дітей: доньку Оксану, що працює закрійницею, і сина Петра, який закінчив школу.

У Петра Івановича є син Анатолій — електрик, його дочка Оксана — педагог (має і собі донечку школярку Ірину); дочка Валентина — медична сестра, має сина Андрія.

Максим Тадейович, побравшись із Катериною Миколаївною Паткевич, усиновив її дитину від першого шлюбу Жоржика. Георгій Іванович (за кривним батьком Іваном Очкуренком), але вже

Рильський (1919—1980), вдало пройшов війну, будучи її учасником, працював кінорежисером і журналістом по війні. Його син Максим Георгійович Рильський — журналіст, має доньку Катерину, філолога, і онуку Дарину — школярку.

Спільний син Катерини Миколаївни і Максима Тадейовича — Богдан Максимович Рильський (1930—1991), юрист за фахом, очолював літературно-меморіальний музей батька від дня заснування, з 1966 по 1991 рік. Помер на директорському посту — по дорозі до музею. Оpubлікував спогади про Максима Тадейовича. По Богданові Максимовичу лишилося двоє синів: Андрій, філолог-арабіст, працює і мешкає в Москві, має сина Максима, школяра; другий син Тарас, філолог-славист і журналіст, лишився працювати в Києві, має також сина Назара, студента Київського університету, який вивчає китайську мову.

Найдовший вік і слава судилися Максиму Рильському — відомому поетові, перекладачеві, громадському діячеві, директорові Інституту фольклору й етнографії Академії наук УРСР. Зрозуміла глибина тих почуттів, які будила в серці Максима Рильського згадка про батька. «Гордість наповнює серце при думці, що я син того Тадея», — писав він до дядька Івана Чуприни.

Тадея Розеславовича Рильського не стало 7 жовтня 1902 року, коли йому йшов усього 62-й, власне, в тому віці, що вважається розквітом людської особистості, збагаченої досвідом і опроміненою мудрістю набутків і втрат. Максиму ж було сім років. Миколу Лисенка, одного з найближчих друзів небіжчика, вразило те, що селяни два дні не відходили від домовини, прощаючись із дорогою їм людиною. У листі до їхнього спільного товариша Бориса Познанського він оповідав: «4 пари волів хазяйських запрягли чотири погоничі-парубки у воза, труну, вкриту червоною китайкою, заслугою козацькою, несли всі ми й народ до самого цвинтаря мужицького, на якому покійний бажав бути й похований». Микола Віталійович промовляв над могилою друга. На жаль, це його

слово ніде не зафіксоване, але непогамований біль вчувається в рядках листа: «Померла квітка юнацтва 1860-х років, славних років обчеської свідомості й відродження українського національного почуття».

У посмертній згадці про Тадея Рильського Іван Франко зазначав: «Не як учений економіст, а як високо ідеальний чоловік і чесний характер, як один з небагатьох поляків, що своїм життям доказали серйозність своєї любові до рідної України й її народу, лишились Т. Рильський у нашій пам'яті...»

Михайло Коцюбинський у листі до Володимира Гнатюка зазначав: «То була незвичайно талановита й симпатична людина».

Діяльність Тадея Рильського (21.XII.1840 або 2.I.1841 за н. ст. — 25.IX або 7.X за н. ст. 1902) Сергій Єфремов назвав «цілою епохою в нашому житті». «Рильський виріс у значній шляхецькій сім'ї і вже молодим парубком замислився над тими стосунками національними й соціальними, які бачив він у рідному краї. Разом з Антоновичем виступив він зі сміливим протестом проти шляхецьких утисків над українським народом, разом з ним втерпів усі ті інсинуації, доноси, клеми, що сипались з роздроченого шляхецького гнізда на їх голови, разом кинув у лице вельможному панству обвинувачення в нелюдському поводженні з народом, разом виступив на суд з своїм кругом — і вийшов виправданим на суд і історії».

Тадей Рильський до кінця життя був досить значним поміщиком (1900 року йому належало понад 500 десятин землі) і залишався римо-католиком. Виголошення молитов польською мовою не завадило йому бути українським патріотом і не викликало ксенофобської реакції в середовищі його побратимів-творців української національної ідеї. Це й не дивно, адже були вони людьми добре вихованими й високоосвіченими.

Розділ третій МАМА

У доносках сусідніх поміщиків на Тадея Рильського виставлялося за «неблагонадійність» одруження його, дворянина, з романівською селянкою. У слідчій справі 1882 р. серед інших звинувачень Тадеєві Рильському інкримінується одруження 1880 р. з простою романівською селянкою Меланією Федорівною Чуприною і те, що весілля гулялося по-народному. Існує реальний переказ чи анекдот, що Тадей Рильський, викликаний до губернатора Дрентельна, відповів йому, що ніде не записано, що не можна одружуватися з колишніми кріпачками, а весілля він святкував так, як вважав за потрібне.

Після смерті першої дружини Тадей Розеславович побрався, до речі, з молодшою майже вдвічі Меланією Федорівною Чуприною (1861—1926). При цьому Меланія наполягла, щоб вінчання відбулося не в католицькому костелі, а в православному храмі. За це святотатство його відлучили від католицької церкви. З простої селянської родини Чуприн, приязна й щира, Меланія стала йому вірною подругою, доброю господинею, а дітям — дбайливою матір'ю. Чоловік увів її в коло своїх друзів і зацікавлень, сам навчив грамоти, прищепив палку любові до книги. Меланія Федорівна настільки органічно вжилася в роль пані, що освічені друзі-інтелігенти чоловіка навіть не підозрювали про її просте походження.

Євген Маланюк, посилаючись на свідчення Михайла Мухіна, шкільного товариша М. Рильського, писав: «Мати Рильського була взором тактовності, натуральної шляхетності й товариської культури, вона частувала чаєм, як справжня пані дому, і ніхто не відгадав би в її вихованні її селянського походження».

Вирісши в селянській родині, з дитинства пізнавши нелегку долю і душевну красу хліборобів, Меланія Федорівна і в своїх дітей виховувала повагу до трударів, плекала в них чисте сумління. «Коли хочеш зробити зле, поміркуй як слід, а тоді не роби. Коли ж задумав добре, не вагайся. Ніколи не чини вдень такого, що заважало б спати вночі», — часто повторювала вона синам.

«Мати Максима Тадейовича була дуже приємна людина, великого природного розуму. Вона багато читала, знала художню літературу і в розмові, бувало, згадувала улюблені місця або персонажів різних творів. Вона дбала про те, щоб її родина мала все необхідне. Весь уклад життя, одяг — все було скромне», — тепло відгукувалася про Меланію Федорівну Віра Шпилевич, яка з юних літ знала її.

Тому сини їй відповідали ніжною любов'ю. Бувало, втрюх заведуть її улюблену «Ой мати ж наша, мати, та не журись нами...» Та журитись випадало, але встигла Меланія Федорівна і втішитись — успіхами Максима, його щасливою поетичною зорею.

На долю цієї жінки випало багато втрат: у 41 рік лишилася вдовою з трьома дітьми, старшого з яких їй судилося оплакувати: Іван несподівано помер 1933 р. (хвороба серця). Богдан хворів на сухоти і пережив матір лише на три роки.

Розділ четвертий БРАТИ. ДИТИНСТВО

«Рильський багато чим завдячує в своєму розвитку і враженням дитинства, і впливові оточення, і впливові прочитаних книг», — зауважив академік Олександр Білецький. І все це випливало з чистих батьківських джерел.

Максим народився, коли його батькові було вже 54 роки. Сталося це 19 березня (н. ст.) 1895 р. у Києві, в зимовій квартирі Рильських на вулиці Тарасівській. Через кілька місяців родина переїхала до Романівки, де й минало дитинство майбутнього поета.

«Названо мене Максимом — на честь одного із героїв нашої минувшини, Максима Залізняка, — пояснював поет. — Ім'я прибрав мені батько з своїми друзями — Лисенком, Антоновичем». До речі, мати майбутнього поета дуже хотіла назвати свого мізинчика Володимиром на честь приятеля батька історика Антоновича, але батько наполіг на імені Максим на честь Залізняка. Пісню про «Максима козака Залізняка» Тадей Розеславович любив особливо.

Максим ріс жвавим і непосидючим, устигав на річку, і став, і до лісу, що підступав під саму хату, і до босоногих ровесників, і до їхніх батьків.

«Ось поїздки з батьком у візку, запряженому старим конем Попом (від імені його колишнього власника). Тадей Розеславович

править без батога, тільки інколи нокає, йому вторить голосок Максима, кінь повагом прямує і без спонуки зупиняється, стрівши когось із селян чи постерігши, як хазяїн скручує цигарку. Кінь-філософ, бувало, сам завертав до місцевої пивниці... — пригадує в нарисі «Із давніх літ» миготливу мозаїку дитячих вражень поет. — А верби придорожні тихо шумлять, а хати біліють, а польова далечінь мріє — і люди всі здаються щасливі».

«...письма й читання першим учив мене батько, — і дивина у нас за тих часів — українською мовою», — через багато літ він згадає про це й у відомому автобіографічному нарисі.

Тадей Розеславович часто читав дітям уголос твори Т. Шевченка, О. Пушкіна, А. Міцкевича. І чи не тоді вже заронив він у серце малого Максима зерна любові і до книги, і до творінь цих геніїв слов'янства, які стануть його супутниками на все життя.

Початкові лекції писання та читання давав йому ще батько. Проводились вони українською мовою й по українських книжках. «І до недавнього часу в родині зберігся примірник Грінченкової переробки «Робінзона», що її Максим Рильський читав зі своїм батьком», — це уривок з автобіографії поета, писаної 1924 року.

«Пахощі сіна взимку... І пригадується: вечір перед Різдвом, кутя, Свят-вечір. На Свят-вечір, чи то кутю, ніхто — принаймні у нас на Київщині — не ходив, насупереч Гоголеві, в гості. Це було свято родини. Мороз, ясні зорі, сніпок невмолоченого збіжжя на покутті, горщик з узваром і кутя перед ним на сіні. Чарівне язичество, якому ніхто не вірить, а яке підносить душу на хвилях урочистого спокою... — і вечеря: пісний борщ, риба — солоня, смажена на олії, вареники з капустою, чомусь доконче пиріжки з сливами, кутя з маком, узвар із сушені. Саксаганський чи Садовський — не пам'ятаю, хто з них — розповідав, що під Різдво з'їздила до їхнього батька вся сім'я, де хто б не був, сідали до столу.

— Ну, дітки, чи видно мене з-за пирогів? — питав щороку Карпо Адамович.

— Не видно, тату!

— Ну, дай же Боже, щоб і на той рік не було видно, — казав хазяїн і благословляв трапезу», — згадував згодом Максим Тадейович.

Саме в батьківській оселі Максим був зачарований «граціозною ласкавістю та елегантною простотою Миколи Лисенка», «вперше побачив свідомим, хоча ще й дитячим оком славного «возлюбленника муз і грацій», — і, звісно, поділяв зі старшими, сам ще гаразд не знаючи, що й до чого, захоплення його особою». Про один з таких приїздів до Романівки оповідає у спогадах про композитора його син Остап: «У пахучому квітнику, серед пишних троянд, ніжних чорнобривців — невеликий чепурний будиночок, що немов приліпився до старого лісу. Столітні дуби, мов велетні-вартові, стоять близько будинку. А ось і господар, Тадей Розеславович, високий, худорлявий, з густою борідкою і бакенбардами на привітному обличчі, аж світиться, що побачив батька.

— Нарешті заїхали до мене, старий друже. Радий вітати вас у своїй господі. А що Остапа взяли з собою — то добре, мої орли не дадуть йому скучати.

З неприхованою гордістю знайомив нас Тадей Розеславович зі своїми «орлами»:

— Найстарший — Іван — то моя права рука в господарстві. Знає і любить землю. Богдан — той у піснях кохається. Чи яке весілля на селі, чи просто парубки збираються, там і шукай його. А оце, — показав Тадей Розеславович на малого хлопчика, такого ж худорлявого, як і батько, що так і блискав на нас своїми чорними оченятами, — найменше моє хлоп'я — Максим. Мале, та, як кажуть, бідове. Занадто розумне на свої малі роки, та й шибеник, яких мало.

...Незабутні дні провели ми у Рильських. Яка це була проста, трудова та дружня сім'я. Я не пам'ятаю, щоб десь ми відчували себе так добре, так невимушено».

Як то й ведеться в родині, мати, Меланія Федорівна, особливо ніжно ставилась до найменшого сина. Розчулившись, бувало, говорила: «Мій Максим буде великою людиною».

Крім батьківської та материнської любові, дитинство Максима було сповите ласкою братерської турботи. Під опікою старших братів, дбайливих і доброзичливих, і зростав найменший. На одному з сімейних фото бачимо п'ятирічного Максима у родинному колі, разом з вісімнадцятирічним Богданом, гімназистом, і двадцятирічним Іваном чи, як звали його домашні, Ясем, студентом. Хлопчик лагідно прихилився до найстаршого брата, який ніжно його притримує, ще не відаючи, що саме йому невдовзі доведеться бути Максимові за батька, піклуватися про нього і продовжити те незамінне чоловіче начало у вихованні, без якого важко гартувати характер і плекати в собі цілеспрямованість і наполегливість у досягненні мети. На фото бачимо їх з ясними замріяними поглядами, з привабливою зовнішністю і властивою юності безжурністю.

«Красень з тонкими рисами обличчя, схожий на легендарних запорожців, Хвеська Андібера чи когось іншого, як малювали їх кращі художники мого народу», — писав Терень Масенко про портрет Івана Рильського. «Характер мав Іван — мов скойка та перлова, що розкривається лише вряди-годи», — згодом напише Максим про спокійну, врівноважену вдачу брата, мовчазного, зосередженого, що мав добру пам'ять «на речі й імена і спогади беріг, немов дрібний овоч». Саме з його спогадів Максим довідався чимало про батька і його друзів, про їхні мандри селами України ще за студентських літ, про захоплення народною піснею, різні пригоди... «Чимало тих речей Іван розповідав, як човен запливав між довголисті трави», — ці оповіді Максим слухав найчастіше на лоні природи, над плесом романівського ставка, бо змалку призвичаївся разом з братами до риболовлі, і «здавалось — цілий світ у водах між купах тремтів і майорів, одбившись яскра-

во, і всьому дивувався у простоті малюк, переливаючи у барви кожен звук».

Братові Іванові присвячено «Рибальське посланіє», в якому, крім замилованих описів природи, згадується і спільна плавба «по озері розмов», і прості книжкові полиці з поетами «знаними і незнаними» та Аксаковим, Черкасовим і Сибільовим, близькими всім рибалкам.

«Весною ми їздили в поле візком однокінним старим», — це з іншого вірша, з посвятою «Іванові Рильському». «Ми їхали мовчки з тобою, для щастя не знаючи слів», — оживають утішні хвилини дитинства, та невловна й неповторна мить, коли і зелені вруна, і сріблясті води, і голос щиглика сповнюють усе єство всеохопним відчуттям радості й нескінченності земного буття. Братові звіряв Максим найпотаємніші свої думки і мрії, мужнів і набирався сил, постійно відчуваючи його плече.

Старший брат Івана навчив молодшого польської мови, перейнявши її від батька Тадея.

Іван Рильський закінчив юридичний факультет Київського університету, але служити не став, лишився з матір'ю вести скромне господарство, присвятив себе хліборобству. Пізніше, разом із Максимом, учителював у Романівці й працював у сусідньому селі Кошляки, де завідував господарством Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту, згодом перебрався до Києва на посаду діловода школи і завідувача бібліотеки. Родина ж, дружина і п'ятеро дітей, тим часом мешкали в Романівці. Відтоді зберігся лист Івана Тадейовича до родини, з якого він постає ніжним і турботливим батьком. У цьому ж листі — згадка про можливу роботу над сільськогосподарським словником. З другої половини 1920-х рр. М. Рильський прилучив старшого брата до перекладацької роботи — з англійської, французької, польської мов. Так, у перекладах І. Рильського видано роман К. Ане «Кінець однієї епохи» (редакція М. Рильського), повість Владислава Оркана «Костка Наперський».

Та найбільше перекладав він Гі де Мопассана. Шостий том його творів («Книгоспілка», 1929) — це оповідання, перекладені братами Рильськими — Іваном та Максимом. І в сучасних виданнях Мопассана знаходимо переклади І. Рильського, які відзначаються точністю й ліризмом, вдало передають психологічний стан героїв французького класика. З раптовою смертю І. Рильського наша культура втратила талановитого перекладача, творчі можливості якого тільки почали розкриватися.

Середульший із братів Богдан, скінчивши Київський університет, через хворобу, що дочасно звела його в могилу, не зміг виявити повністю свій талант. А він вельми кохався в пісні, мав чудовий голос. Про спів брата Богдана поет Максим Рильський скаже: «І звуки линуть вдаль, як птиці довгокрилі, що понад водами в вечірню каламуть летять, прощаючись, і квилять, і зовуть...» Богдан був мрійливої, поетичної вдачі, але його планам про далекі подорожі та сцену не судилося збутися. Він мав загострене відчуття справедливості: так, під час погромів 1905 р. кинувся на озвірілого чорносотенця, що збиткувався над беззахисною жінкою. Крім музичних здібностей, Богдан мав поетичний хист. Він також пробував свої сили на літературній ниві: 1930 р. в його перекладі вийшов роман Олександра Гріна «Скарби африканських гір».

Дитячі літа Максима проходили не тільки у колі родини, а й у товаристві «виключно селянських дітей» села Романівка.

«Село Романівка розташоване над річкою Унавою, що утворює кілька ставків. З величезним романівським ставом зв'язані наймиліші мої дитячі й юнацькі спомини: тут я проводив цілі дні з єдиними товаришами моїх дитячих літ — селянськими хлопчиками, — тут був посвячений моїми братами, а також великим їхнім приятелем романівським селянином Денисом Каленюком у мистецтво вудіння риби і полювання з рушницею, що й донині дає мені чудові години відпочинку, тут приглядався до таких милих, «тургенівських» людей, як цей же самий Денис, безсумнівний

поет за натурою, завзятий співак, людина, здатна цілими годинами безмовно насолоджуватися запахом водяних трав і квітів, як швець, мисливець, рибалка, музикант і неспинний фантаст Родіон Очкур, тут навчився любити нашу тиху, нашу світлу природу. Все ж ці ідилії не закривали від мене того, чим було тодішнє село, і страшенна бідність хоча б того ж Родіона Васильовича, в якого я часто бував у гостях, вид напіврозваленної хати мого друга Яська Ольшевського і напівголих його братиків і сестричок не могли не викликати в мені зовсім інших, далеко не ідилічних думок і почуттів, яким розвинути дано було пізніше», — писав згодом в автобіографії 1940 р. поет Максим Рильський.

Найбільшим Максимовим приятелем дитячих років із селянських дітлахів був Ясько Ольшевський, невтомний вигадник і призвідник усіляких пригод. Із саморобними луками й рудим песиком Каквасом ходили на куріпок. Підлітками гуляли ввечері на вулиці й виспівували «по-парубочому» «Ой зацвіла черешенька в саду...».

Малий Максим, маючи «цілковиту віру до довгих і кошлатих теревень», щодня бігав до дядька Тодося, господаря вбогої хатини, той яку «сам і витесав, і склав», бувалого чоловіка, якого доля закидала в Китай і Сибір і який умів захоплено оповідати про свої пригоди, про тигрів у Зеленому Клину, про фанзи і женьшень, про таємничих хунхузів і самоїдів.

По смерті батька зиму 1902/1903 року родина Рильських провела в родині Володимира Антоновича (старші брати Рильські щозими жили в Києві, де навчалися в університеті). Найбільше враження тих зимових місяців — цирк, у якому виступали «вчені» тварини знаменитого дресирувальника Володимира Дурова. Тієї ж зими семилітній Максим пише свою «першу чи другу» поетичну спробу — вірш «Прошак».

З весни 1903-го по осінь 1908 року (час вступу до гімназії) — Максим у Романівці. В автобіографії читаємо: «Приятелю знову

з селянськими хлопцями — особливо яскраві спомини про дружбу з сином бідного чиншевіка Яськом Ольшевським, — пише «поєми», трактати «Про те, як робити наливку» і «Як треба вчити і вчитись» і без жодних заборон читає все, що в батьківській бібліотеці вважає гідним своєї уваги: і «Вестник иностранной литературы», і «Киевскую старину», і галицьку «Зорю» та «Літературно-науковий вісник», і романи Тургенева, і «Вокруг света», і Гюго та ін.

Великий нахил до природи: цілі години просиджує з Яськом над ніркою, що з неї вилітають і в неї влітають золоті оси, промочує ранньої весни ноги зі спеціальною метою послухати жайворонків і т. д. Захоплюється популярними книжками з зоології (власне про так звані «нравы животных»). Взагалі завше чим-небудь захоплений; то проектує збудувати машину для літання, то — захопившись теслярством і столярством — ходить до старого майстра Хведька по науку і має вічно порубані та порізані пальці, то — і в значно пізнішому часі — носить з садівницькими ножицями та книжками про садівництво. То ладнає куреня на узліссі, з найближчими товаришами, і майструє плота, і плавають на ньому попід зеленою стіною очерету, що уявлявся тропічними бамбуковими заростями. І традиційна юшка на березі, і таємничі оповіді біля вогнища, тут уже дорослих фантастів, таких собі доморощених Жулів Вернів. Це й вилазки до Чорного лісу з другом Семенком Чуприною і з дзвоником у руках для відлякування чортів.

— Чуєш, як у церкві дзвонять? — запитує Максим. — То, казала мама, чортів відгоняють. Вони нам не страшні, бо ми з дзвіночком.

Як і кожному, йому тоді судилося спізнати вперше і сміх, і сльози, й образи, і злість, і ревності, і досаду, і сумніви, і зневіру, і докори — всю гаму людських почувань, власне, перші тендітні їх

парості. Тож з маленства, як каже поет, у його серці жили й розлога далечинь, і тісна хатина Яська Ольшевського, і вдячність йому («Спасибі, Яську мій, що поділяв зі мною ти перші радощі на життєвій весні!»), і «надосінний день, з найкращих у житті», коли з тим же Яськом зачитувалися Аксаковим, і навіть з'їдений удвох «по-контрабандному» кавун, що під холерний час заборонялося матір'ю... І дві дочки селянина Шутя, в яких малий Максим був закоханий одразу в обох і, начитавшись Вальтера Скотта, вважав їх за Мінну і Брендю. І сіроока Ганя, «дівча засмалене в волошковім вінку, і незграбне, дешицю малповане кохання»...

У родині Рильських усім трьом синам, здібним до навчання, стелився шлях через гімназію до вищої школи, до Київського університету. Так випало й Максимові. Початкову освіту він здобув удома, за допомогою вчителів Миколи Голобородька та Вадима Тутківського. Перший ознайомив його з Діккенсом і взагалі працював «коло введення до певної системи знайомства малого хлопця з літературою», навчив розумно читати книгу. Вони й підготували хлопчика до вступу одразу в третій клас гімназії. Своїх наставників — Миколу Трохимовича Голобородька та Вадима Павловича Тутківського — поет пізніше згадував із теплом та вдячністю (М. Голобородьку в збірці «На білих островах» присвячено один із віршів). Та й старші брати розвивали його допитливий розум, читали йому твори Шевченка, Міцкевича, Некрасова.

«Будучи вже юнаком, любив я забратися літнього погожого дня куди-небудь поглибше в тінистий ліс, захопивши з собою видання «Тадеуша» дуже малого формату, і там перечитувати улюблену книгу, розгорнувши її навмання, — згадував поет. — Так Міцкевич став моїм супутником — на все життя».

Любов до людей, до книги, до джерел рідної землі — все те наснажувало душу з дитинства, готувало її до безнастанної роботи майбутнього поета.

Восени 1908 р. Максим вступив до третього класу приватної гімназії В. Науменка, одного з кращих навчальних закладів Києва початку ХХ ст. Її засновник мав репутацію неординарної людини. Фактично саме він керував київською «Громадою». Є. Чикаленко писав про В. Науменка: «Дуже популярний у Києві педагог, незвичайно тактовний, лагідний в обходженні, як казали, «дипломат», що вмів ладити зо всіма, навіть із попечительським округом, від якого, як учитель, а потім директор приватної гімназії, цілком залежав. Добрий промовець як на московській, так і на українській мовах, надзвичайно безкорисна й розумна в практичних справах людина...»³ 1893 р. В. Науменко — редактор «Киевской старины». За його активної участі укладався «Словарь української мови», відомий як Словник Грінченка. В часи української революції В. Науменко буде міністром освіти в останньому уряді П. Скоропадського. А в 1919 р. його розстріляють більшовики...

«Київська В. П. Науменка гімназія міститься в найманому приміщенні. 4-поверховий дім. Уся споруда, спеціально перебудована відповідно до потреб навчального закладу, може бути визнана цілком такою, що відповідає своєму призначенню, оскільки всі класи значно перевищують норму кубічного вмісту повітря на кожного учня й необхідну норму світла. Всіх кімнат 27. Про-

сторі роздягальні для учнів, а також чисті і світлі кімнати для прислуги. В тій же садибі гімназія орендує невелике подвір'я для ігор дітей в рекреаційні години і для уроків гімнастики в хорошу погоду», — зазначалось у звіті куратора Київського навчального округу (1909 р.).

Будинок мав центральне опалення.

Того року, коли Рильський вступив до гімназії, її відвідувало 172 учні, а в найчисленнішій Першій гімназії Києва було 789 учнів.

Гімназія В. Науменка була дорога і збирала в свої стіни дітей багатих батьків і, як свідчить сам М. Рильський, «у більшості дуже розбещених і зіпсованих». Поет не приховує, що «потрапляя інколи під вплив тієї «золотої молоді» і це «дивно якось ішло» поряд з його «повсякчасним захопленням літературою і незмінним, хоч і неясним демократизмом». «Страшно здумати, що такі люди могли мені чимсь подобатись за моєї юності», — пише він у зрілі літа.

Яким же чином зовсім юному, осиротілому хлопцю, що рано втратив порадника-батька, вдалося зберегти чисті помисли, юнацький оптимізм, вірність родинним ціннісним орієнтирам? Тут, кажучи словами Олени Пчілки, виявився сильним той «духовний надих», який постійно відчував Максим і вдома, і в родині М. Лисенка, де мешкав перші два роки свого навчання. Та й серед викладачів гімназії, на його щастя, трапилися внутрішньо вільні серед загального рабства, які стали певними амортизаторами між реакційним режимом і своїми учнями.

З ініціативи брата Івана Максим оселяється у композитора, полум'яного патріота України Миколи Віталійовича Лисенка, на Маріїнсько-Благовіщенській, 95 (згодом, після смерті композитора, довелося мешкати і в Русових та Юркевичів). Для хлопчини, який зріс у селі, під материним крилом, переїзд до великого міста означав крутий поворот в узвичаєному трибі життя. І тому опинитися в дружній родині композитора було справжнім щастям.

«Яка ж то була для мене радість дізнатись, — коли мене мали завести до Києва вчитись, — що житиму я саме в отого Миколи Віталійовича Лисенка, котрий такою напівфантастичною, ореолом слави оповитою постаттю з'являвся інколи перед моїми очима!» — згадував М. Рильський у 1927 році.

Зі свого вікна Максим не раз бачив, як Микола Віталійович у білій сорочці сидить за піаніно у своєму кабінеті, схилившись при лампі над нотними паперами й похитуючись у такт тільки йому чутним мелодіям. Максим підкрадався до кабінету маестро, щоб під дверима послухати нові композиції або ж гру перед виступом на концерті.

«То була довга тепла осінь 1908 року. Виглянувши ввечері в своє вікно, я не раз міг бачити, як у синій напівтемряві балкона господар в одній білій сорочці сидить при лампі, що одкидає невелике світляне коло, над нотними паперами з олівцем у руці і похитує прекрасною своєю старечою — а проте юною! головою в такт чутним лише для нього мелодіям. Писати він міг тільки ввечері та вночі — день у день у нього забирала школа та робота громадська. І хоч до того часу чував уже Лисенка-піаніста, але саме в зв'язку з одною знаменною громадською подією гра його вперше справила на мене велике враження. То було теж уночі. Вивчивши свої «уроки», я ліг спати і вже був задрімав, як раптом до моєї кімнати долетіли урочисті, радісні, святочні звуки піаніно (Лисенко рідко коли грав на «парадному» своєму роялі, а збільшого — на піаніно, що стояло у його кабінеті). Якийсь тріумф і разом інтимні якісь, теплі веселощі чулися в тих звуках. Як виявилось, то був марш на відкриття київського Українського клубу».

Тієї осені у Києві по вулиці Володимирській, 42, з ініціативи М. Лисенка було відкрито Український клуб, раду якого він же й очолив. З цієї нагоди й народився фортепіанний твір «На вхідчани», свідком чого був гімназист Максим, чи, як він себе називав, гімназистик.

Знявши з кашкета герб, він крадькома від інспекторів відвідував клубні концерти, де звучали твори Гайдна, Моцарта, Бетховена, часто у виконанні самого Лисенка, який був піаністом-віртуозом. Чув Максим і хор під орудою Лисенка — на одному з концертів, присвячених пам'яті Тараса Шевченка, — і його особливо вразило «якесь дивне і прегарне поєднання в тій манері елегантії, простоти і стриманості».

Максим був і серед перших слухачів щойно створеної опери «Енеїда» у виконанні трупи театру Миколи Садовського, яку до своєї оселі запросив Микола Віталійович. «Пам'ятаю, як артисти хвалили музику, як їм особливо припав до смаку вальс Венерин та Юпітерів танець, що його тут же майстерно, на прохання всіх гостей, протанцював М. К. Садовський», — згадував він ту домашню прем'єру.

Оселя Лисенків виходила фасадом на одне подвір'я з будинками, в яких наймали помешкання Косачі й Старицькі. Ці три квартири, три родини були оазою передової культури, народолюбства і справжньої інтелігентності. «Як у родині Ростових (в «Войне і мире» Толстого), — писала Л. Старицька-Черняхівська, — панувала атмосфера кохання, так і в наших Сполучених штатах (родини Косачів, Лисенків і Старицьких) панувала атмосфера творчості і дружньої приязні, і всі «огнищани», які «тягли» до нашого вогню, були перейняті тим самим духом».

Повз вікно Лесі Українки Максим поспішав у гімназію на Велику Підвальну. «Маленький гімназистик, прудкий, дотепний і водночас ввічливий, надзвичайно м'якої вдачі, одразу став улюбленцем усієї нашої сім'ї, — згадував син композитора Остап. — Бачу я нашу їдальню, освітлену великою гасовою лампою, підвішеною над столом. Усі в зборі.

Поруч з батьком на своєму постійному місці Максим. Допитливі оченята аж блищать.

— Чи питали сьогодні в класі?

— Аякже! З російської — 5, з географії — 5.

Максим настільки захоплений своєю розповіддю, що навіть не помічає, як лягає на його голівку тепла рука мого батька, не помічає й важкої самотності сльози на батькових очах. Микола Віталійович взагалі любив дітей, та син незабутнього Тодоса Рильського будив у нього особливі почуття, а можливо, і спогади про власне дитинство і юність, про миле серцю товариство, яке з роками меншало й меншало. Маленький Максим був не лише великим книголюбом (скільки він тих книжок перечитав у бібліотеці батька!), але з природи дуже музикальним. Я, теж гімназист старших класів, часто застимував його за піаніно в батьковому кабінеті. Що почує в оперному театрі або на концерті, куди не раз виводив його батько, те і підбирає на слух.

— І слухом музикальним, і пам'яттю, — говорив своїм друзям батько, — природа-мати не зобидила нашого Максима. Хто знає... Може, і музикантом буде».

У царині музики він не почувався чужим. Коли на Володимирській відкрився український клуб «Родина», гімназист Рильський «нелегально» ходив на щотижневі клубні вечірки-концерти.

У домівці М. Лисенка звідав Максим солодких любовних мук: він безнадійно закохався в доньку композитора Галю, старшу за нього на цілих шість років, яка вже мала нареченого та невдовзі одружилася.

По смерті Миколи Віталійовича Максим оселився на квартирі Олександра Русова, професора статистики, відомого етнографа і громадського діяча, близького друга Миколи Лисенка і товариша Тадея Рильського по київській «Громаді». Спілкування з подружжям Русових, зустрічі в їхньому помешканні з видатними діячами культури, з освіченим товариством, — а все це були люди мислячі і свідомі, — насичувало духовністю ту атмосферу, в якій обертався, зростав і музичив юний гімназист.

Наймолодша сестра Лесі Українки Ісидора Косач-Борисова в листі до Ірини Стешенко характеризувала поета: «...на загал М. Р[ильський] вже в такому юному віці був серйозним, хорошим хлопчиком, — розумним, добрим, товаришким (хоч різних хлоп'ячих бурхливих ігор ніколи не любив). У моральному відношенні Максим Рильський був дуже «чистоплотний» хлопчина».

Подруга юності В. Шпилевич так характеризує Рильського-гімназиста: «Скромний, серйозний, надзвичайно соромливий, він багато читав і наполегливо продовжував свою літературну працю».

«Якби можна було повернути стрілки годинника по циферблату часу назад на шість десятиліть, я побачив би себе хлопчиком у тінявому Ботанічному саду Києва поруч із високим смаглим гімназистом у темно-синій куртці та формену кашкеті з голубим кантом. Це був Максим Рильський. Мені він подобався кмітливим і проникливим розумом, докладністю, з якою оповідав про перечитані книжки, про село Романівку, де минало його дитинство», — писав О. Дейч, друг Максима з гімназійних років.

З-поміж гімназійних учителів М. Рильський найчастіше згадував словесника Дмитра Ревуцького. «Єдиний предмет, якому я завжди був вірний і по якому незмінно йшов перший, — це російська мова і словесність... — свідчить поет в автобіографії. — Одним з найулюбленіших моїх викладачів був «словесник» Дмитро Миколайович Ревуцький, донині мій друг. Окрім звичайного гімназійного курсу, Д. М. нам багато читав, улаштовував спектаклі й читання «в лицах» у класі... а також час від часу збирав нас біля шкільного піаніно і співав нам російські й українські пісні, билини, думи. Це бувало щоразу справжнім святом, — так оцінював ці співи Рильський, — і не тільки для мене, що успадкував від батька і братів замилювання в народній пісні, а й для найрізноманітніших моїх колег».

Переступивши поріг класу, Дмитро Миколайович «просто й приязно привітався» і «без якихось передмов» почав читати вірш

О. К. Толстого «Курган», що не входив до шкільної програми. Всі, навіть одчайдушні пустуни, слухали уважно. Ясно було, що перед нами неабиякий читець... Ревуцький хотів зразу ж, із першої лекції, ввести нас у світ поезії, вдарити в струну любові до літератури і показати, як звучить справді поетичний утвір у справді мистецькому виконанні. Під цим знаком і йшла подальша його робота в нашій школі...

Завжди оточений юрбою гімназистів, які без усякої улесливості жваво розмовляли з ним на різні, не тільки літературні теми, а часом і реготали від добродушних анекдотів, на які теж був мастак наш Дмитро Миколайович... Таким він був і таким ми його любили... Він любив не тільки людські пісні, любив усе, що мало мелодію, що звуками породжувало настрої. Любив спів іволги вранці у зеленому розгіллі саду, яке, він казав, пахне зеленим плодом... Любив срібно-тополинний шепіт наших левад. Одне слово, любив усе, що живе і що дає життя», — ця прониклива характеристика вчителя зійшла з самого серця його обдарованого учня. Того, якому запахне осінь «в'ялим тютюном, та яблуками, та тонким туманом»...

Хоча Д. Ревуцький викладав тільки в п'ятому класі, він посів помітне місце в житті поета, «особисте приятелювання з ним зайшло на довгі роки». Максим Тадейович присвятив йому одну з «вечірніх розмов», яка виявилася й останньою, — «Учитель словесності».

«Тепло стає на серці, коли згадую першу мою вчительку мови — Надію Новоборську. Трошки старомодна, типова російська інтелігентка початку століття, вона, безперечно, прищепила багатьом з нас любов до слова, до літератури... що так називану нашими дідами «священну іскру» любові до книги першою закинула в наше серця саме Новоборська... Геніальну новелу Меріме «Матео Фальконе», що вона прочитала нам поза всякою, звісно, шкільною програмою, я пам'ятаю й досі майже до слова, і тепер особливо

хочеться спом'янути цю чудесну оповідь про вірність, чесність і нещадну покару за зраду...»

Не раз добрим словом згадуватиме Максим Рильський Станіслава Трабшу, який прищепив любов до античності. На його лекціях юний Максим виступав з рефератами про релігію Давнього Риму, античний театр, а на випускному екзамені прочитав свій віршований переклад «До Мельпомени» Горація.

Добрим словом згадувався й любитель «анекдотичної» географії Єлисей Трегубов (до речі — родич Івана Франка) і ще один словесник — Олексій Левицький. І вчитель французької — Морис Маяр, який прищепив любов до мови й літератури. Саме йому М. Рильський зобов'язаний добрим знанням французької мови, з якої він згодом чимало перекладав.

Одним із найближчих друзів Максима був Михайло Алексеев, майбутній академік, дослідник зарубіжних літератур. «Друг мій Міша Алексеев», — написав про нього М. Рильський у поемі «Мандрівка в молодість». Разом із кількома гімназистами-книжниками друзі утворили напівжартівливе товариство «антропофагів». Саме в ту пору Максим готував і виголошував реферати «Рим и его религия», «Мотив Ленори в античній поезії», писав дослідження про М. Гоголя, в якому під впливом статті В. Розанова доводив, що М. Гоголь не був реалістом...

«Не перебільшуючи, скажу, що ближчого за Максима друга у мене в гімназії не було. Нас ріднила любов до літератури й слова, до музики й пісні. Виступи корифеїв української сцени, концерти М. Лисенка або хорової капели, якою керував О. Кошиць, щойно прочитана книга — все це відлунювалось у наших молодих душах, хвилювало. Не криюсь, — спільними були в нас і досить скромні успіхи у вивченні точних дисциплін», — згадував М. Алексеев.

Обидва вони брали приватні уроки грецької мови у свого вчителя Станіслава Болеславовича Трабші, який викладав у гімназії латинь.

У будинку Алексеевих по Фундуклеївській (нині вулиця Богдана Хмельницького), 52, де був і затишний садок, часто збиралася молодь — разом готувалися до екзаменів чи вечорів, дискутували, грали на роялі улюблені п'єси. Родина ця була високоінтелігентна. Дід Алексеева, відомий свого часу хімік, був професором Київського університету.

Дім Алексеевих, у якому любили музику й поезію, вабив гімназистів. Певна річ, Максим Рильський на правах найближчого друга компанійського і привітного Миші Алексеева не раз користувався його гостинністю. «Багато з ним перемріяно, передумано...»

Товаришував з Максимом і Олександр Дейч, учень Другої київської гімназії, що був молодшим від нього на два роки, часто стрічався з ним у М. Алексеева, на гімназійних вечорах, у театрах, на симфонічних концертах, у бібліотеці Ідзиковського, на виставках картин... Обидва юнаки захоплювалися корифеями української сцени, грою Степана Кузнецова, концертами Миколи Лисенка, хоровою капелюю Олександра Кошиця, камерним співом Мусатової-Кульженко. Зустрівши свого товариша на виставці художників «Мира искусства», Дейч почув від нього серйозні думки про сучасне малярство. «А ще раніше, в Археологічному музеї, — згадував він, — Максим спокійно, зі знанням предмета, розмірковував про долю скіфських черепків з колекції Ханенка, чим і викликав схвалення старого знавця, директора музею М. Ф. Біляшівського... Зайшла мова про село, і Максим почав захоплено розповідати про рідну Романівку... я зрозумів тоді, що вже в ранньому віці Максим обожнював природу, знав і голоси птахів, і вдачу риб, і всі прийоми мисливства».

Гімназійні роки — це і роки романтичних почуттів, пошуків незрадливого кохання. Так, у листі до Віри Шпилевич (1889—1979), яка з родиною відвідувала Романівку, наприкінці літа 1911 року з'являються такі рядки: «Когда Вы были, — я мог писать хоть сти-

хи (значит — потому, что Вы были?), а теперь я мрачен, как Мазепа, и одинок, как Шильонский — или вообще какой угодно узник... Однако, самое скучное — жаловаться на скуку, а потому... Разве я знаю, что потому? «Я буду петь, пока поется» — да это прекрасно, но когда НЕ поется?.. Не знаю, почему дождь, который тихо моросит за окном, — наваял на меня мысли о розовом майском вечере... тихом, задумчивом, как мечтательная девушка; о садах, осыпанных белыми цветами, о далеких песнях... о голубой реке, на которой радужными огоньками, фантастическими отблесками играют умирающие солнечные лучи; о несущих тени на землю грациозных тучках; о юных желаниях умчаться в таинственную, манящую и влекущую даль, в царство любви, красоты и песен... Ваш Максим Рильский, т. е. Миша, Мусине и т. д.».

1 травня 1915 р. Максим Рильський закінчив восьмикласний повний курс гімназії і за зразкової поведінки виявив, як свідчить атестат зрілості, досить добрі, хоч і нерівні знання: «п'ять» з російської мови і словесності, німецької мови, географії і Закону Божого і «чотири» з історії, латині, французької і англійської мов, з філософської пропедевтики (тобто вступу до філософії), а з математики, математичної географії, фізики і законодавства — «три».

Любов до своїх учителів, світлий спогад про літа навчання Максим Рильський пронесе крізь усе життя:

Я школі дякую, звичайно, не таверні,
І, хоч багато літ відтоді перейшло,
Ладен з пошаною склонитись перед нею,
Як той, хто все життя був вірний син Ліцею.

Розділ шостий СТУДЕНТ

«Студентській лаві б слід тут скласти похвалу, але признаюся, що мало я тій лаві в житті завдячую», — написав згодом Максим Рильський.

У 1915—1917 рр. Рильський навчався на медичному факультеті Київського університету — на цьому наполягла Меланія Федорівна (можливо, щоб уберегти його від військової служби, адже йшла світова війна).

У першій автобіографії, писаній від третьої особи (1924), Максим Тадейович пояснював: «У 1915 р. він вступає до університету (по «особливих обставинах» — на медичний факультет, що зовсім його не цікавить)». А в «Автобиографической заметке» (1940) зазначив: «По окончании гимназии я поступил в Университет — на медицинский факультет (!), где и пробыл без особенного блеска до 18-го года...»

У нарисі «Із давніх літ» читаємо: «Я писав раніше, що ні 1905-й рік, коли я, правда, був ще дитиною, ні роки реакції, ні повсякчасне обертання серед сільської бідноти, ні книги, ні приятелі не помогли мені усталити твердий соціально-політичний світогляд. Ще дивніше, що не зробили цього й похмурі роки імперіалістичної війни, на які припадає моє студентування, про котре, як і взагалі про пізніше моє життя, оповідає прозою колись, а в основному оповів уже з можливою для людини щирістю книжками своїх віршів».

Кожен першокурсник одержував правила для студентів і сторонніх слухачів Імператорського університету Святого Володимира, віддрукований окремою брошуркою. Студенти безкоштовно користувалися порадами університетського лікаря, а стипендіати одержували безкоштовно й ліки. Одружуватися студентів дозволялося лише за виняткових обставин і не інакше, як з дозволу ректора. Про рівень демократизму чи, скоріше, про його відсутність свідчить така пересторога 27-го параграфу правил для студентів: «Выражение одобрения или неодобрения преподавателя ни под каким предлогом и ни в каком виде не допускается».

На медичному факультеті навчалися п'ять років, на всіх інших — чотири. Студенти мали можливість слухати лекції на різних факультетах і здобувати широку освіту. Про завантаженість навчальними програмами можемо довідатись бодай із «Университетских известий» (виходив тоді щомісяця такий журнал, в якому публікувалися розклади занять, списки студентів, хроніка і т. ін.). З розкладів лекцій, які збереглися в «Университетских известиях», видно, що заняття у майбутніх медиків були досить інтенсивні. Так, у першому семестрі М. Рильський слухав лекції з гістології, анатомії, зоології з порівняльною анатомією, неорганічної хімії, фізики, ботаніки. У другому — з'явилися органічна хімія і мінералогія. До того ж практичні заняття в лабораторіях та анатомічному театрі. 3-поміж обов'язкових предметів — і лекції з богослов'я.

Слід сказати, що плата за семестр, яку зобов'язаний був внести студент (25 карбованців), — на ту пору чимала сума.

З побуту тих часів варто згадати цікаве і своєрідне свято — «колос жита» в Києві, коли студенти і курсистки продавали колоски, а в місті можна було побачити волів, які везли вози зі снопами.

У студентські роки М. Рильський продовжує свою поетичну творчість. Але з початком світової війни і так нечисленні українські видання в Росії були заборонені. Тому публікації віршів М. Рильського студентських часів з'являються аж 1917 р. в журналі «Шлях».

У листопаді 1915 р. університет було евакуйовано до Саратова. Крім медичного факультету. Тому воєнне лихоліття М. Рильський перебув не в глибокому тилу, а в Києві і Романівці (з квітня по 20 серпня 1916 р. мав відпустку через хворобу). Взагалі ж студентом хворів на малокрів'я, тяжку неврастенію, катар верхівки лівої легені.

Остання студентська осінь М. Рильського була неспокійна. «В осінньому півріччі 1918/19 навчального року становище університету ще більше погіршало, навчальна робота на факультетах і відділах провадилась з великими перебоями,— читаємо в «Історії Київського університету» (1959). — Фінансово-матеріальна незабезпеченість університету і тяжкий матеріальний стан його професорсько-викладацького та допоміжного складу порушили нормальний хід навчального процесу. Надзвичайно зросли пропуски занять викладачами».

Зрештою, коли 6 жовтня 1918 р., за влади гетьмана, в Києві було відкрито Державний (Український) університет, М. Рильський звертається до ректора Університету Святого Володимира з «прошенням» «о возможно скорой пересылке... документов в канцелярию Украинского университета». Ця його заява писана 27 жовтня, а тільки 21 листопада вчинено резолюцію ректора, який зажадав від декана медичного факультету даних про успішність заявника.

14 листопада 1918 р. за розпорядженням властей університет, як і інші вищі навчальні заклади Києва, було закрито. Тільки через місяць ректорові вдалося одержати дозвіл про відновлення занять, та й то за умови, «щоб читання лекцій і ведення практичних занять для студентів-медиків старших курсів відбувалось не в головному будинку університету, а в факультетських і госпітальних клініках».

На той час Рильський геть розчарувався у своїй майбутній спеціальності медика, тож коли трапилася нагода — відкрився Український університет, — як уже згадувалося, перевівся туди на історико-філологічний факультет. Приваблював, звичайно, націо-

нальний і демократичний характер цього закладу. Ректором його, до речі, було призначено колишнього викладача словесності в гімназії В. Науменка професора Ф. Сушицького.

В автобіографії (1940 р.) читаємо: «Велика революція застає його ще на медичному факультеті, але в 1918 р. він переходить до тодішнього Українського університету на філологічний відділ. Однак сімейні обставини примушують його їхати на село».

Непевність із навчанням, невлаштованість побуту, тривога за матір, яка лишалася в Романівці,— все це спричинилося до того, що Рильський залишає університет і подається до Сквири, де його брат Іван був головою земської (пізніше продовольчої) управи. Тут він обіймає посаду помічника секретаря садового відділу, працює разом з Й. Я. Магометом, якого знав і шанував зі своїх дитячих літ. Слід сказати, що саме Йосип Якович згодом, улітку 1919-го, очолив Українське кооперативне товариство насінників, садівників і городників та секцію інтенсивних культур — перше в республіці господарство такого напрямку.

Про тодішнє життя Рильських у Сквирі знаємо мало. Відомо лише, що їх шанувало трудове громадянство. Однак 1919 р. саме ім'я та прізвище батька врятувало життя Максиму та Остапу Вишні, коли їх захопили до полону повстанці під Києвом. Отаман Зелений (Д. Терпило), дізнавшись, що Максим — син Тадея Розеславовича, наказав відпустити їх з миром.

Максим Тадейович набував знання самотужки, продовжуючи «свої університети». Він багато читав і писав.

Недовго майбутній академік втішався лекціями з філології, бо вже наступного року він переступив поріг школи як учитель.

Розділ сьомий
УЧИТЕЛЬ

У 1919 р. почав учителювати в селі Вчорайшому (Вчорашньому), де викладав українську мову і літературу. Жив у приміщенні школи, в невеличкій кімнаті. Ліжка, стіл, одне вікно. І маса книжок... Ходив у простому селянському вбранні. Його часто бачили на заняттях лікнепу, на репетиціях драмгуртка (виконував, зокрема, ролі Возного в «Наталці Полтавці» і Гната з «Назара Стодолі»), шкільного хору. Декламував вірші. І багато писав. Ганна Сердюк, у батьків якої Максим Тадейович харчувався і яка дівчинкою була в його шкільній оселі, бачила там рядки, написані вуглинкою на стіні.

«Я згадую відкриття пам'ятника Шевченкові в містечку Вчорайшому, чи то Вчорашньому, названому, кажуть, так за те, що там колись козаки Хмельницького добре всипали польсько-шляхетському війську «за вчорашне». То був рік напруженої громадянської війни в Україні, — писав поет. — Я згадую сільську школу, з якою пов'язані найтепліші мої спомини. Згадую блакитнооку дівчинку, що так проникливо, так по-дитячому свіжо читала: «На Великдень, на соломі...» Які ж прекрасні радісні личка осявала тиха шкільна лампа, як тремтіли ті любі голосочки-дзвіночки, співаючи: «Не забудьте пом'янути незлим тихим словом!..»

Восени 1920 р. в Романівці почала діяти семирічка (доти було чотири класи). На сільському сході, що відбувся на майдані біля

старої школи, призначили вчителів 5—6 класів. Завідувачем школи став Іван Рильський (вів уроки російської мови, географії та ботаніки). Математику й німецьку мову читала Марія Іллівна Дроздова. Максим Рильський викладав українську мову і літературу та історію. З ініціативи братів Рильських було створено батьківський комітет, який опікувався школою.

До садиби Рильських, переданої тепер під семирічку, потяглися хури з дровами. Люди зносили столи і стільці. Приходили навіть із сусідніх сіл Кошляків, Великої й Малої Чернявки.

«Важко передати словами нестримну жагу знань, з якою вчорашні бідняки взялися за вивчення української мови і літератури,— згадував романівець Михайло Чуприна. — Їхнім першим учителем і пропагандистом був Максим Рильський».

У школі бракувало підручників, та Максим Тадейович знайшов вихід: заснували невеличку бібліотеку, до якої ввійшли й залишки родинної книгозбірні (чимала її частина загинула в полум'ї громадянської війни), й за творами українських класиків стали вивчати рідну мову.

В автобіографії поет зауважував: «Учитель з мене вийшов не дуже, сказати б, удачливий», та тут же визнавав: «Деякі моменти мого вчителювання я спогадую з задоволенням, особливо читання перед принішклюю аудиторією творів Шевченка, Квітки, Коцюбинського, Васильченка, Тичини».

Як і у Вчорайшому, Рильський з головою поринув у культурно-громадське життя села. Організував лікнеп, на вечірні заняття якого збиралося до сотні хліборобів. У клуні на шкільному подвір'ї під його ж орудою вряждали вистави, в яких грали селяни. Перед початком цих аматорських спектаклів їх запровадник розповідав про п'єсу та її автора. На концертах акомпанував солістам. Часто вечорами сідав за піаніно, вдаючись до імпровізацій, до яких мав неабиякий хист. До нього приєднувався брат Богдан, знавець старовинних народних пісень. «На все він піснею, як ехо,

відкликався», — напише про нього Рильський у поемі «Мандрівка в молодість»).

«Молодь завжди гуртувалася навколо дядька Максима, бо дуже любила послухати пісню та цікаві розмови, — читаємо у споминах Петра Рильського, сина поетового брата Івана. — А тут обмірковувалися всілякі справи: і як допомогти тим учням, що не мають змоги ходити до школи, бо немає в чому, та як організувати драматичний гурток, які ставити п'єси».

Зачитували п'єси «Назар Стодоля», «Сто тисяч», «По ревізії», «На перші гулі», розподіляли ролі... «Натхненником, режисером, декоратором, акомпаніатором (піаніно) і часом навіть суфлером був дядько Максим, — засвідчує Петро Іванович. — Його любили всі, і його слово було законом. Тоді ж організували й хор, але тут уже керував дядько Богдан».

«Дуже захоплює і зрозуміло вмів він розповісти нам, школярам, про половців, печенігів, про міжусобиці князів і т. ін.», — згадувала небога Максима Тадейовича Марія Іванівна Рильська-Мартинюк.

Так, протягом 1917—1920 рр. перед очима Максима Рильського пройшло чимало бурхливих подій. Він ще навчався в Києві, коли Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку. Потім майже на цілий місяць Київ захопили більшовицькі війська Муравйова, і Максим міг бачити, як розстрілюють будинок Грушевського біля Ботанічного саду, — колись він мешкав зовсім поруч, у родині Лисенків, Русових, Юркевичів. Пізніше на поклик Центральної Ради до міста увійшли кайзерівські війська, після чого почалася коротка пора Гетьманату. За часів правління П. Скоропадського М. Рильський і полишив «сторозтерзаний Київ». Громадянська війна застала його вже на Житомирщині. Вихор буремних подій проте не підхопив юнака. Відсторонений від політики, він продовжував жити в своєму світі — вчителюючи, занурюючись у книги, переховуючись від численних «мобілізацій»

(одного разу довелося побувати в заручниках у якоїсь із «армій», що набігали на Романівку). Там же, в Романівці, пережив голод 1921 року...

Умонастрої М. Рильського тієї пори відбилися в його поетичних публікаціях на сторінках журналів «Шлях» та «Літературно-науковий вісник» (зокрема у «фрагментах із ненаписаної повісті» «Царівна», «драматичному малюнку» «Бенкет»), в ідилії «На узліссі» (1918), поетичних збірках «Під осінніми зорями» (1918) та «Синя далечінь» (1922)).

Максим Рильський часто бував у Києві, підтримував зв'язки з редакціями й видавництвами, відвідував театри, книгарні. Його кликав до себе Київ, великий політичний і культурний центр, місто його гімназійної і студентської юності. Він працював запоєм над оригінальними віршами й перекладами. «Хоч було багато заперечень (особливо бабуся Меланія Федорівна була проти його від'їзду), — згадував Петро Рильський, — все ж він поїхав».

1923 року М. Рильський повернувся до Києва. Професор О. Дорошкевич допоміг йому влаштуватися на вчительську роботу в Залізничній другій школі. Згодом на книжці «Лірика» (1944) Максим Тадейович зробить такий напис: «Олександрові Костевичу Дорошкевичу на спогад про те, як року 1923-го дбав про те, щоб периферійний учитель Рильський переїхав до прекрасної столиці України — Києва». Він починає працювати вчителем української мови та літератури у Залізничній єдиній семирічній трудовій політехнічній школі № 2 (нині середня школа № 7 імені Максима Рильського), в якій підібрався дружний колектив талановитих педагогів. Російську мову й літературу викладав Віктор Петров, який згодом стане відомий працями в галузі археології, історії, етнографії. Історію — один з найкращих учителів міста Павло Чернецький, малювання — Порфирій Жилко-Титаренко. Саме цей художник виготовував обкладинку для збірки М. Рильського «Крізь бурю й сніг» (у дусі старогрецьких розписів на вазі). Співи викла-

дав композитор Борис Соківський. Математику — Василь Дремлюга, який згадував, що Максим Тадейович чарував своїх колег мистецтвом поетичного експромту.

Темою першого уроку з української мови у шостому класі Рильський обрав її лексичне багатство. Приніс словники Грінченка, Уманця та Спілки.

«До словників нам, школярам, було байдуже, — згадував колишній учень школи Іван Іванов. — Чи путня справа — читати словники? Але Максим Тадейович так розповів про них, що ми навіть незчулися, як промайнув урок. Ми й гадки не мали, що це така захоплююча річ! Скільки тут своєрідної краси, глибини».

Особливо подобалась дітям його неповторна манера читання віршів. «Читає, як артист, — красиво, виразно, натхненно! — так оживає це в спогадах Тетяни Павлової. — Як світилися його очі, коли він читав нам твори Шевченка — «Кавказ», «Сон», «Катерину», «Ліси України — «Лісову пісню». Дуже любили ми ці лекції-читання; «Каменярі» І. Франка я й досі ще пам'ятаю в його виконанні. Як гримів його голос! Але й багато було тепла в його словах, коли читав він «Стояла я і слухала весну».

Є також згадки про те, як захоплено читав Рильський твори Ольги Кобилянської «У неділю рано зілля копала», «Через кладку», «Апостол», новели Василя Стефаника, «Fata morgana» Михайла Коцюбинського, «На майдані» Павла Тичини.

«Деякий час читав я лекції на робітничому факультеті Київського університету і в Українському інституті лінгвістичної освіти (УІЛО), де предметами моїми були українська стилістика та практика перекладу», — за цими скупими рядками з автобіографії поета — продовження його педагогічної роботи, вже у вищій школі.

У цьому специфічному виші М. Рильський вів практикум художнього перекладу з французької та польської мов. Методологію та методіку художнього перекладу читав Микола Зеров. Тут

же викладали відомі філологи Михайло Калинович, Сергій Родзевич, Степан Савченко, Павло Филипович, поет і перекладач Дмитро Загул, Антін Дроб'язко...

Мешкав Рильський тоді майже на міській околиці, по вулиці Бульйонській (нині — Боженка, будинок не зберігся), там же утворилася і його родина (1926 р.). Дружиною поета стала Катерина Миколаївна Очкуренко (1886—1958). Від першого шлюбу в неї залишився син Георгій; у 1930 р. родина Рильських поповнилася — народився Богдан...

Максим Рильський був гарним педагогом, але душа його все ж належала поезії.

Розділ восьмий
НЕОКЛАСИК З «ГРОНА П'ЯТІРНОГО»

Першу пробу свого поетичного пера Максим зробив у сім років, коли по смерті батька, взимку 1902/1903 року, Рильські мешкали у родині його друга Володимира Антоновича. «Там я, семилітній хлопчик, уперше написав віршик, що починався словами «Іванушка-дурачок скочив коню на бочок»,— засвідчує поет. — Ще один віршик, набазграний тієї зими, запам'ятав я до слова. От він:

ПРОШАК
Ішов прошак обідраний,
Од всіх людей обижений.
Шкода мені прошака,
Що у нього гірка доля така.
Але я против Бога не іду,
А за старця
Молюсь і ввечері, і вранці.

(Як видно з останніх рядків, «переконання» я мав на той час досить помірковані.)»

20 квітня 1907 р. на сторінках газети «Рада» побачив світ вірш Максима Рильського «Весна» — перший його друкований твір. Уміщено його в статті земського лікаря, хрещеного батька Макси-

ма Осипа Юркевича «Сучасні сільські малюнки». Того самого року під цією ж назвою в Києві видано книжку Юркевича, присвячену «шановним сусідам, моїм односельчанам, селянам села Кривого...» — із цією статтею і цим віршем:

Весна іде, зима вмирає,
І сніг вже зникає,
У садочку хор пташиний
Веселіш співає!
Я один лише журюся
Й весні не радію,
Бо немає вже на долю,
Немає надії!..
А може, справді сонце зійде?
Може? Хто це знає!
Може, й в наше віконечко
Сонечко засяє!

«Простенький цей, наївний і незвичайно чулий вірш прислав мені недавно хрещеник мій, синок покійного сусіда і приятеля, дванадцятирічний хлопчик, дитина чисто сільська, що майже ніколи з селом ще й не розставалася,— пояснював Юркевич. — Сумно мені стало, читаючи ці рядки, бо й справді: які страшні часи треба переживати, в яких важких обставинах рости і жити, щоб у дитячому серці заворушилися такі песимістичні почуття, щоб у молодій душі забриніли струни такої безнадійної туги і скорботи!»

У грудні 1907 р. в «Раді» опубліковано другий вірш М. Рильського «Сон» («Приснилось убогому щастя»).

1910 р. з'явилася друком перша книжка 15-річного Максима Рильського (вийшла в київському видавництві «Життя і мистецтво» тиражем 910 примірників). Була це тоненька збірочка юнацьких поезій із замріяною назвою «На білих островах», в яких юний лірик оспівує незбагненну красу природи, нерозділене кохання,

недосяжність ідеалу. Молодий композитор Яків Степовий навіть поклав на музику три вірші збірки. Та юний поет не обмежувався інтимними мотивами — збірка «На білих островах», що складається з 65 поезій, містить і серйозні роздуми про смисл життя, про нужденну дійсність, про людський труд і красу природи.

«Тепер, мабуть, не викликала б такого захоплення перша збірка п'ятнадцятилітнього поета «На білих островах». Але я пригадую, як у книгарні на Безаківській я купив цю книжку за порадою українських друзів і з запалом читав її», — писав про дебют юного поета Олександр Дейч.

В «Автобиографической заметке» (1940) М. Рильський так оцінював свій дебют: «Это — книга полудетских лирических стихотворений, конечно же, очень грустных, полных тоски по «ней» — разумеется, полувыдуманной; все же, кажется, можно и в этой книжечке найти проблески кое-какого чувства пейзажа и — хоть и прикрытой флером таинственной грусти — подлинной жизнерадостности».

З цих «білих островів» починається відрахунок творчого шляху поета.

«...Рильський скрізь поет, ніжний, чутливий, чистий», — читаємо на сторінках «Української хати». «Із молодих ліриків багато надій подає свіжий талант М. Рильського, — зазначала в огляді сучасної української лірики Софія Русова. — Пройняті щирим почуттям молодого серця, милозвучні й вишукані формою... речі в цьому збірнику виявляють незаперечний ліричний талант».

Київське десятиліття 1908—1918 рр. охопило найтрепетнішу пору біографії юнака: від прощальних подихів дитинства до отрочтва і юності. Це період важливих подій в історії України: Столипінська доба з її переслідуваннями українського слова і виступами чорносотенців, Перша світова війна з її заборонами українського друкованого слова та Українська революція й розгортання національно-визвольних рухів і громадянської війни.

Як уже зазначалося, саме у 1917 р. з'являться студентські поезії молодого поета в журналі «Шлях». Ті твори — справжні перлини лірики. Це й «Радість розлуки» та «Недоспівана пісня» (так названо першодруки поезій «Яблука допіли, яблука червоні!..» та «На білу гречку впали роси...»), і відомі нині романси «Марія» («Єсть ім'я жіноче м'яке і ясне...») та «Проса покошено...»

1918-го в «Шляху» та «Літературно-науковому віснику» надруковано низку віршів: сонет «До портрета Саксаганського», «В високій келії, самотньо-таємничій...», ідилія «На узліссі» і виходить друга книжка лірики «Під осінніми зорями».

Літературний Київ 1920-х рр. був перехрестям великих літературних дискусій, які нерідко набирали й політичного забарвлення. У цей самий період творчість поета вже стає об'єктом літературної критики. Так, Яків Савченко, визнаючи за Рильським «формальну» і «власну» культуру, «творче напруження», все ж клеїв до нього ярлик оспівувача феодального минулого, Володимир Коряк називав збірку «Синя далечінь» (1922) «апофеозом феодальної, панської ідеології», приписував її авторові духовну солідарність із білою контрреволюційною еміграцією. На одній з літературних вечірок у Будинку комуністичної освіти (це вже було пізніше, 8 лютого 1926 р.) Яків Савченко заявив, що М. Рильський «нагадує фреску середньовічного монастиря — такий застиглий, задуманий в собі, не співзвучний з нашою епохою». У відповідь поет звернувся з листом до редакції газети «Большовик» (саме тут було опубліковано 14 вересня 1923 р. статтю Я. Савченка «Українські неокласици»), який і з'явився на її шпальтах 25 вересня. «Ті, хто знає мене і мого покійного батька — «дворянина», що ще у 1860-х рр. був обвинувачений у «коммунистической пропаганде среди крестьян» і з подібними обвинуваченнями прожив увесь вік, певно, сердечно сміються, уявляючи мою постать з епітетом «феодала». Це дійсно досить гумористичний епітет, — писав поет. — Щодо ідеології «Синьої далечіні», то 1) назва і основний

настрій книжки — порив у синю далечінь, у те море невідомого (не тільки минулого, а й майбутнього), — є зовсім законний і зрозумілий у поета-лірика. Мій «Париж» — уроєний, як каже т. Коряк. Парижа банкірів, кокоток і рантьє і я не люблю не менше, ніж товариші критики, і не білогвардійських емігрантів шукає там моє око...»

У листі до М. Зерова від 4 квітня 1923 р. М. Рильський писав: «Я собі як прекрасну мрію малюю можливість працювати укупі з Вами, з пп. Якубським та Филиповичем, коло одного літературного діла. Ачей найшлись би і ще товариші, котрим не зав'язано очей на ту істину, що коли не брать на свій корабель нічого з минулого, коли по-коряківському способом «розпаплюжить» усі традиції, то корабель врешті піде до дна. А ми б збудували Арго! Між нами були б досвідчені керманічі — Зерови, і захоплені мрією про золоте руно невідомих берегів Тичини... І це було б мистецтво».

Це була «школа, а не угруповання, тим паче не організація», пояснював Рильський згодом на допитах у ДПУ. «Назва виникла випадково. Сталося це восени 1923 р. на літературній вечірці у Всеукраїнській академії наук у Києві (вона діяла тут, хоча столицею республіки до червня 1934 р. був Харків), виступив і Максим Рильський. Ім'я його вже тоді привертало увагу, і зал на другому поверсі академії читацька публіка заповнила вщерть. Як згадував Борис Антоненко-Давидович, на тому вечорі нічого особливого почути від цього неокласика він не сподівався. І ось Рильський прочитав поему «Чумаки». Я був спочатку спантеличений, далі присоромлений і, нарешті, захоплений». На літературній вечірці читалися вірші Зерова, Филиповича. Тоді хтось і пустив це слово «неокласики».

Сам поет на запитання, хто такі «неокласики», відповідав так:

«— А хто такі класики, знаєте?.. Це ті, що створили невмирущі твори. «Нео» — новий. Неокласики — нові класики. Але

ця назва дана на глум, самі поети, що їх названо неокласиками, ніколи себе так не називали. Але вони вважають себе учнями, послідовниками тих, що становлять славу і гордість людства, — учнями класиків. Вони намагаються кращі надбання світової культури перенести на український ґрунт, прищепити її пагони класичної спадщини».

Назва «неокласики» закріпилася у критиків та істориків української літератури, хоч і неоднаково акцентувалася й тлумачилася в різні часи та різними людьми. Чи привід для такої назви дала широка гуманітарна освіченість, насамперед М. Зерова та М. Рильського; чи антологічні інтереси М. Зерова; чи розуміння термінодавцями орієнтації цієї творчої групи на високу естетичну міру вічних зразків; чи, навпаки, нерозуміння — зведення цієї орієнтації до протиставлення завданням та інтересам доби? У всякому разі, термін цей не був самоназвою, як, приміром, терміни: гартованці, плужани, ваплітяни, футуристи та багато інших, що відбивали розмаїття творчих орієнтацій початкової пори становлення української радянської літератури. Самі учасники угруповання не дуже радо сприйняли це означення як неадекватне, але мусили з ним примиритися. Неокласики — чи не єдині в тогочасному літературному процесі, хто обійшовся без маніфестів, універсалів і програм; не створили вони і своєї організації, певно, їх об'єднували не честолюбна енергія єдності, не войовничий догматизм і не обов'язкові формальні принципи, а якийсь глибший і тонший культурний настрій, хай і соціально та історично зумовлений, але не жорстко конкретизований у суспільних проявах. «Неокласики» не висували жодної офіційної «платформи». «Неокласики» чудово знали здобутки античної та світової літератури, були компетентними у таких літературознавчих питаннях і проблемах творчості, про які навіть не здогадувалися члени інших угруповань, а тому «ґроно п'ятірне» могло внести особливий внесок в українську літературу, якби не було ліквідоване

владою. Духовним лідером цього неформального об'єднання українських письменників і критиків 1920-х років був Микола Зеров (програмний голова), професор літератури Київського університету, співробітник Академії наук. Персональний склад групи визначався не організаційним членством, а естетичними симпатіями й культурними тяжіннями, тому й не був аж надто чітко окреслений. Та й у стильовому плані їх доробки були досить різними: тільки у М. Зерова переважав «чистий» неокласицизм, решта ж поетів схилилася то до символізму, то до неоромантизму, зберігаючи, однак, тверду настанову на повновартісне, політично незаангажоване мистецтво. До «неокласиків» зачисляють усього п'ять письменників: Миколу Зерова, Михайла Драй-Хмару, Павла Пилиповича, Освальда Бурґгардта (поет і перекладач німецького походження, котрий згодом друкувався під псевдонімом Юрій Клен), Максима Рильського. Близькими до неокласиків називають публіциста, прозаїка й критика М. Могилянського, літературознавця та прозаїка В. Петрова (Домонтовича), поета Т. Осьмачку, Є. Плужника, М. Йогансена, В. Підмогильного, М. Рудницького.

1920-ті роки стали зоряним часом творчості М. Рильського. Саме в той час вийшли поетичні збірки Рильського «Крізь бурю й сніг» (1925), «Тринадцята весна» (1926), «Під осінніми зорями» (1926 — друге, доповнене видання), «Де сходяться дороги» (1929), «Гомін і відгомін» (1929). В останній, крім оригінальних поезій, містилися також переклади творів Маларме, Ван-Лерберґа, Фета, Брюсова, Анрі де Реньє, Метерлінка, Верлена, Міцкевича. Адаму Міцкевичу в цьому ряду судилося зайняти особливе місце: протягом кількох років М. Рильський змусив «заговорити» по-українськи славнозвісного «Пана Тадеуша» (окреме видання цього твору побачило світ у 1927 р.)! На ту ж пору припадає його натхненна робота над українськими версіями французької класики — творів Н. Буало, К. Расіна, Мольєра, Е. Ростана. Переклади,

активна співпраця з видавництвом «Книгоспілка» дали можливість у 1929 р. перейти на творчу роботу.

Неокласикам діставалося від авангардистів, запопадливих ревнителів «пролетарського мистецтва», просто малоосвічених критиків. Лаяли за «відрив від сучасності» та за прихильність до класичних (архаїчних!) поетичних форм...

На рубежі 1920—1930 рр. нагінки на неокласиків уже нагадували політичне цькування... «Українські неокласики Зеров, Філіпович, Рильський та ін. штурмують українську літературу, намагаючись відтягти її назад. Вони хочуть зробити її зброєю реставрації. Вони ненавидять революційну сучасність», — такий вирок виніс їм Андрій Хвиля у статті «Куди ведуть дороги шведських могил?» (вересень 1933 року).

Нетривала пора українського Відродження завершувалася. Наставали похмурі часи сталінських репресій. Навесні 1930 р. у Харкові влада влаштувала публічний процес над СБУ (Спілкою визволення України). Сорок п'ять підсудних — це вчені, письменники, священики. Відлуння процесу докотилося й до М. Рильського.

У 1931 р. Максима Рильського заарештували вдома якраз у його день народження. І хоча через півроку поет був звільнений «за відсутністю даних для обвинувачення й суду», духовний злам поета стався, що і засвідчила збірка «Знак терезів» (1932) та віршована повість «Марина» (1933).

16 травня 1934 р. відбулося перше засідання приймальної комісії Спілки письменників України. Серед першопосвячених спілчан — Павло Тичина, Микола Бажан, Олександр Корнійчук. У червні цей загін поповнив і Максим Рильський.

17 червня 1934 р. у Харкові розпочав роботу Перший з'їзд письменників України. Втілювалося в життя накреслене радянським державно-партійним керівництвом завдання — «об'єднати всіх письменників, що підтримують платформу Радянської влади

і прагнуть брати участь у соціалістичному будівництві, в єдину спілку радянських письменників з комуністичною фракцією в ній». В Україні ця спілка мала замінити численні організації та групи, які виникали, а окремі й розпускалися в останнє десятиліття: «Гарт», «Плуг», ВУСПП, «Молодняк», «Жовтень», «Комункульт», ВАПЛІТЕ, «Авангард», «Неокласики», «Нова генерація», «Молот», «Трактор», «Забой», «Ланка», «Марс», «Аспанфут»...

Максим Тадейович з 1929 р. перейшов на творчу працю та з 1935-го завідує літературною частиною Київського театру опери та балету (до 1942 р. і деякий час по війні), одночасно кілька років перед війною очолює відділ поезії журналу «Радянська література» (нині «Вітчизна»). Виходять його збірки «Київ» (1935), «Літо» (1936), «Україна» (1938), «Збір винограду» (1940). У видавництві «Художественная литература» побачила світ перша книжка М. Рильського в перекладі російською мовою — «Избранные стихи» (1935). Згодом у Москві видано віршовану повість «Марина» (1937), «Избранное» (1940), «Стихи и песни» (1940, бібліотека журналу «Огонек»). Ім'я поета виходить на союзні обшири. Але дамоклів меч продовжував висіти над поетом.

У 1938 р. знову нависла загроза арешту, і від розправи його врятував Павло Тичина.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 січня 1939 року Максима Рильського, в числі інших радянських письменників, було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Навесні 1940 р. громадськість відзначила 30-ліття його літературної діяльності, вийшло перше окреме дослідження про його творчість — «Повість про поета. Лірика М. Рильського» Леоніда Новиченка (1941).

Збіркою «Збір винограду» (1940) М. Рильський уже постає офіційним поетом комуністичної системи.

У період війни з нацистською Німеччиною (1941—1945 рр.) Максим Тадейович як керівник Спілки радянських письменників

України (1943—1946) доклав чимало зусиль для згуртування літераторів республіки, мобілізації їх на боротьбу з фашизмом, для розвитку української культури. Останньої воєнної осені звернувся з листом до першого секретаря ЦК КП(б) України М. С. Хрущова, в якому клопотався про відновлення роботи видавництва «Радянський письменник», про урядові нагороди і квартири для письменників, про забезпечення пайками молодих, ще без звань і ступенів, науковців ввіреного йому інституту. І навіть про дрова для СРПУ та клубу літераторів — такий був тоді невлаштований побут.

У роки Другої світової війни його поезія почала відроджуватися, зазвучала по-новому, справді натхненною мовою збірок «Слово про рідну матір» (1942), «Мандрівка в молодість» (1942—1944), «Неопалима купина» (1944) і багатьох інших.

У повоєнні десятиліття в житті поета настали трагічні часи: безжально несправедлива критика, відкрите політичне гоніння, що робить його ще більшим «рабом системи», у цьому переконують назви збірок. «Чаша дружби» (1946), «Вірність» (1947), «Мости» (1948), «Братерство» (1950), «Наша сила» (1952), «Сад над морем» (1955).

З нагоди 50-річчя з дня народження і 35-річчя літературної діяльності Максима Рильського нагороджено орденом Леніна. Як підсумок 35-літньої діяльності у Держлітвидаві України виходить тритомник М. Рильського — «Поезії», «Поєми» (1946), «Переклади» (1949).

Тяжкий і голодний для України 1947-й пройшовся по поетичному слову М. Рильського, по його чистій душі страшним потопом. Знову нависла загроза арешту, репресій.

У післявоєнний період митець вирішує змінити поле діяльності. Він починає присвячувати себе науці і громадській діяльності. Віце-голова Всеслов'янського комітету (з 1944 року), депутат Верховної Ради СРСР (з 1946-го і до кінця життя), голова поетичної

секції СРПУ, голова Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби (1958—1964), член президії правління СПУ і СП СРСР, член Міжнародного комітету славістів (1961—1964) — ось лише найголовніші громадські обов'язки М. Рильського, які потребували й часу, й віддачі сил. З ними пов'язані й численні відрядження за кордон: до Чехословаччини, Польщі, Югославії, Австрії, Франції, Бразилії.

Як учений і критик М. Рильський багато зробив для осмислення історії літератури та її сучасного досвіду. Перу поета належать також праці з фольклористики, мистецтвознавства, мовознавства (лексикології та стилістики української мови), теорії перекладу. У січні 1950 р. М. Рильському присуджено вчений ступінь доктора філологічних наук (за сукупністю праць, без захисту дисертації), а 1958 р. його обрано дійсним членом АН СРСР. Він нагороджений орденами Леніна (1955, 1960).

Творче відродження поета припадає на пам'ятну «відлигу» в житті суспільства, що почалося в середині 1950-х рр. Поетичні збірки цього останнього періоду в житті М. Рильського — «Троянди й виноград» (1957), «Далекі небосхили» (1959), «Голосіївська осінь» (1959), «В затінку жайворонка» (1961) та ін. Збірка «Троянди й виноград» була однією з тих поетичних книжок, які відкривали новий період у розвитку всієї української літератури. Вся вона осяяна світлом, що характеризувало лірику «Синьої далечини», кращі твори Рильського неокласицистичного етапу його творчості.

1960 року за збірки «Троянди й виноград» та «Далекі небосхили» поетові присуджено Ленінську премію.

У 1950-х рр. виходять літературознавчо-публіцистичні книжки М. Рильського «Дружба народів» (1951), «Під зорями Кремля» (1953). У виданих двічі (1955, 1956) творах у трьох томах останні томи — вибрані статті. Виходять дослідження «Література і народна творчість» (1956). Окремими книжками з'являються

статті М. Рильського в Москві: «Великая дружба» (1954), «Классики и современники» (1958).

1960 року — до Декади української літератури та мистецтва в Москві — видавництво «Радянський письменник» видало збірку М. Рильського «Зграя веселиків».

1961 року побачила світ збірка «В затінку жайворонка».

У житті М. Рильського 1960-ті роки були вельми насичені. Тоді було здійснено видання творів у 10 томах. Крім оригінальних збірок, вийшли вибрані — «Труди і дні», «Вогні», а також книжки статей «Вечірні розмови», «Про людину, для людини», «Про мистецтво», окремі видання літературознавчих студій — «Поезія Тараса Шевченка», «Поетика Шевченка». На початку 1964-го у повнішому обсязі побачили світ «Вечірні розмови», які спочатку публікувалися в газеті «Вечірній Київ».

Вже після смерті було видано книжку його ранньої новелістики «Бабине літо» (1967) — новели, оповідання, етюди.

За своє життя у неймовірно тяжких обставинах Рильський зумів зробити дуже багато. Різноманітність і багатство творчої спадщини майстра — незвичайні. Він видав 35 книг, 31 збірку лірики, 4 книги ліроепічних поем. Йому належать перекладені українською мовою «Євгеній Онегін» О. Пушкіна, «Пан Тадеуш» А. Міцкевича, «Орлеанська діва» Вольтера. Науковці підраховували, що з тринадцяти мов світу Рильський переклав чверть мільйона віршованих рядків. Вагому спадщину залишив М. Рильський у галузі літературно-художньої критики, літературознавства та фольклористики. Наприкінці 1980-х рр. завершено найповніше 20-томне наукове видання його творів.

Максим Рильський зробив вагомий внесок у розвиток українського оперного мистецтва. Поет тривалий час очолював літературну частину Київського театру опери та балету (з 1939 р. — імені Т. Г. Шевченка, нині Національна опера). Рильському належить

авторство, переклади, літературна обробка й редагування понад двох десятків оперних лібрето. Він написав лібрето опер «Хвесько Андйбер» В. Золотарьова, «Щорс» Б. Лятошинського (спільно з У. Кочергою) та «Украдене щастя» Ю. Мейтуса. Його ім'я як перекладача значиться на афішах таких оперних вистав: П. Чайковський: «Іоланта» (разом з Д. Бобирем), «Пікова дама», «Євгеній Онегін», «Мазепа» (дві останні — разом з О. Галабутською); М. Глінка: «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила»; М. Римський-Корсаков: «Снігуронька», «Царева наречена»; Ж. Бізе: «Кармен» (разом з О. Галабутською); Д. Верді: «Травіата»; І. Дзержинський: «Піднята цілина», «Тихий Дон» (остання — разом з Б. Петрушевським); Г. Жуковський: «Перша весна». Окрім того, М. Рильський переклав лібрето оперет «Принцеса цирку» і «Маріца» І. Кальмана, «Вільний вітер» І. Дунаєвського та ін. Поет здійснив літературну обробку текстів до таких опер, як «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Тарас Бульба» та «Наталка Полтавка» М. Лисенка. Серед сотні солоспівів у супроводі фортепіано — «Дума про матір Україну» Л. Ревуцького, «Яблука допіли» Жданова, «Цвітуть бузки» О. Білаша, «Ознаки весни» Л. Дичко, «Сікстинська мадонна» Д. Клебанова, «Дождь отшумел» І. Адмоні.

«Рильський дебютував у неоромантичному стилі Олеся. Другим його щаблем був символізм, який захоплював його у творах Бодлера, Рембо, Малларме і Верлена, а також Блока і Анненського. Від романтизму і символізму та від української народної пісні взяв Рильський увагу до музикальної основи поезії. Тому навіть його сонети й октави звучать часом, як пісня. Він також знав інші, модерністичні «ізми» свого часу — акмеїзм, футуризм. Але не пішов тим шляхом, а звернув — під впливом і Франка, і символістів — до французьких парнасівців. Завдяки цьому поворотові українська поезія догнала західноєвропейську в вироблених віках і тисячоліттями формах вірша. Терцина, октава, сонет, різні метричні

ходи — від гекзаметра і ямба до верлібру — все це в Рильського дало нове звучання українському слову і само зазвучало в нашому слові по-новому... «Подвійний парадокс Максима Рильського. Здекларований найбільш незалежний поет став одописцем геноциду України. Але вийшов чистим з цієї пригоди... Одначе плата за ці перемоги була трагічною. Світова поезія втратила унікального поетичного перекладача і нагоду дати свій варіант великої європейської поеми... Між 1929 і 1932 роками проходить фатальна смуга Рильського. Як поет Максим Рильський загинув зі своїми товаришами-неокласиками, слід по яких пропав на Соловках і Колімі ще 30 років до смерті Рильського», — писав критик Юрій Лавріненко.

Розділ дев'ятий
«КЛАСОВИЙ ВОРОГ»

У своїх спогадах «Мандрівка в молодість батька» син М. Рильського, Богдан, згадує перший арешт — ордер на нього було підписано 19 березня 1931 р., якраз у день народження батька. Родина здавна тісно дружила із родиною оперних співаків Миколою і Діною Дейнарами. Оскільки Рильський і його товариш народилися в один день, у 1931 р. вони вирішили відсвяткувати обидві дати разом. Уже й домовилися, що кожна з родин готуватиме до святкового столу. Та святкувати обом довелося у в'язниці. Яким же було здивування батька, коли в коридорі Лук'янівської тюрми, чекаючи «розподілення» по камерах, він побачив свого «співімениника» під конвоєм, з клучочком у руках. Виявилось, що Дейнара арештували того ж дня. Друзі встигли перекинутися кількома фразами, очевидно, ще не усвідомлюючи цілком свого становища, навіть пожартували: ось де, мовляв, доводиться справляти іменини... Обом інкримінували участь у контрреволюційній організації — Спілці визволення України. Довгих п'ять місяців — ув'язнення тривало майже до початку вересня — від Рильського вибивали зізнання про участь у міфічній націоналістичній організації, а 19 серпня справу було припинено через відсутність «достатніх даних для направлення слідчої справи у судові органи».

Після арешту родина опинилася у великій скруті, руку підтримки простягнув Остап Вишня, який допоміг отримати грошову допомогу й опікувався родиною Рильських у Харкові, куди поет приїхав шукати бодай якусь перекладацьку роботу. А за якийсь час уже М. Рильському довелося клопотатися про звільнення друга (як відомо, гуморист до 1943 р. перебував у десятилітньому засланні).

Зі спогадів сина Богдана Рильського: «Ніде про свій арешт не писав і Максим Тадейович — ні в автобіографічних нарисах, ні в поетичних творах. Можливо, лише в анкетах, особливо давніх часів, де обов'язковими були пункти-запитання: чи «состояв, учасував, привлекался», він і зазначав про цю невеселу обставину свого життя. Не один раз я чув, як батько у колі близьких друзів або рідних розповідав про це. Причому розповідав начебто весело, з гумором. Але уважне око не могло не побачити водночас біль і образу, які не зникали з роками, навіть простодушне нерозуміння того, як взагалі таке могло трапитися — настільки безглуздими, нічим не обґрунтованими вже в «першому читанні» виглядали висунуті тоді проти нього звинувачення: буцімто він був одним із керівників «військового відділу» якоїсь таємної української націоналістичної організації. У розповідях батько завжди підкреслював те, що його, людину суто цивільну, намагалися виставити якимсь військовим діячем, та ще й керівним. (Мушу тут зауважити, що подібні звинувачення почали видаватися справді безглуздими і необґрунтованими, більше того, просто сміхотворними лише з недавніх часів. Скільки кришталево чесних комуністів, керівників Червоної армії, діячів науки і культури, трудівників міста і села стали у 30-ті роки жертвами подібних звинувачень, були вирвані з життя.)

Одним із небагатьох документальних свідчень, які можуть допомогти у цьому, є давня фотографія, що якимсь дивом зберег-

лася у роки воєнного лихоліття. На фотографії — мама зі мною маленьким. На звороті рукою Катерини Миколаївни написано листа до матері Максима Тадейовича Меланії Федорівни в Романівку. До цього листа, як до красномовного свідчення людяної і люблячої маминої душі, я ще повернуся. А поки що зазначу: лист датовано 10 липня 1931 року і в ньому є натяк на те, що Максим Тадейович все ще перебуває під арештом, але нічого втішного сповістити мама поки що не може.

В ув'язненні Максим Тадейович перебував із середини березня до початку вересня 1931 року.

Про арешт батька, скрутне становище, в якому опинилася сім'я, про свої поневір'яння по різних канцеляріях і установах, аби добитися правди і справедливості, не раз розповідала мені і мама. За плином літ точно сказати, що саме я чув від неї, а що від батька, важко. Спомин про цю сумну й невеселу подію вимальовується у свідомості більш-менш суцільною картиною, відтворити яку по змозі спробую нижче.

Арештували батька в будинку на вулиці Бульйонській, 14 (нині Боженка, будинок кілька років тому знесено), який належав маминій тітці Агафії Йосипівні Квашніній і в якому тоді проживав Максим Тадейович з родиною. Мав тоді тридцять шість років. Прийшли по батька, проводили обшук пізно ввечері, а можливо, й уночі — в усякому разі батьки вже полягали спати. Під час обшуку мама ще якийсь час лежала в ліжку. Скориставшись цим, вона непомітно зняла зі стіни батькову мисливську рушницю, що висіла на килимку, і спритно сховала її під ковдру. Що було у цій чисто жіночій наївності? Прагнення приховати єдину у домі зброю, яка, на думку мами, могла стати небезпечним «речовим доказом»? Чи, може, їй просто стало шкода мисливської рушниці, з якою батько багато років ходив на полювання, і вона у такий спосіб хотіла її врятувати? Не знаю. Коли за якийсь час працівники ДПУ

підійшли до ліжка й запропонували «громадянці» встати, щоб обшукати й ліжку, мама з удаваним подивом промовила: «Ось рушниця якось сюди потрапила». Чи допомогли ці мамині хитрощі, але рушницю не забрали. Після обшуку батька пішки під конвоем повели з Бульйонської через місто до Лук'янівської тюрми.

Помістили батька до загальної камери, де вже перебувало сім в'язнів. То були люди розумових професій, проти яких були висунуті звинувачення політичного характеру. Єжовський, а згодом і беріївський драконівський тюремний режим був ще попереду, а тоді, якщо можна так висловитися, для політичних в'язнів існували ще досить «демократичні» умови утримання. Приймалися передачі, дозволялося листування, досить регулярно надавалися побачення з рідними. Ось, наприклад, у камері, де сидів батько, в'язні навіть випускали стіннівку під промовистою назвою «Наша балагула». Арештанти писали до газети дописи, в яких кепкували один з одного, у гумористичному дусі змальовували тюремний побут тощо. Батько писав до газети й вірші, підписуючи їх словом «Пііта». Після смерті Максима Тадейовича його співкамерник Михайло Дмитрович Токаревський надіслав у 1964 році зі Львова автографи двох таких віршів, які зберігав усі ці роки, разом з коротким спогадом про спільне перебування у Лук'янівській тюрмі. Вірш «Минають дні одноманітні...» навіть потрапив до посмертної збірки Максима Тадейовича «Іскри вогню великого», що вийшла 1965 року. (Це взагалі дивно, оскільки у вірші є слово «бупр» тобто будинок примусових робіт, як тоді офіційно називалася тюрма. Очевидно, пильні головлітвіці просто цього не знали.)

У тюремній камері в'язні проводили диспути, виступали з лекціями, влаштовували літературні вечори. Одного разу провели вечір, присвячений Т. Г. Шевченку. Батько на ньому виступив із доповіддю (дивно так звучить: доповідь у тюремній камері!), співкамерники читали напам'ять вірші Кобзаря. Потім вирішили

поспівати пісень на слова Шевченка. Та втрутився наглядач, який через вічко у дверях постійно стежив за поведінкою арештантів, і наказав негайно припинити спів. Але учасники вечора не вгамувались. Наглядач ще кілька разів повторював свою вимогу, поки хтось із в'язнів не звернувся до нього приблизно з такими словами: «Ви ж українець, ми сьогодні згадуємо нашого найвидатнішого поета, то чого ж ви...» Наглядач трохи подумав, а потім промовив: «Добре, співайте, хлопці, тільки не дуже голосно... І я послухаю...»

Допити батька, як і побачення з мамою, відбувалися у приміщенні ДПУ по вулиці Інститутській, де тепер міститься Жовтневий палац (нині Міжнародний центр культури і мистецтв). Сюди батька, як і інших підслідних, привозили з Лук'янівської тюрми машиною. На першому побаченні з мамою, яке відбулося десь через місяць після арешту, батько чи не першим запитанням поставив таке: «Що з Грушевським?» Мама здивовано відповіла: «Нічого, живий і здоровий, десь недавно бачила його статтю...»

Коли батько повернувся до Лук'янівки, то ледве не з криком увірвався до камери: «Хлопці! Грушевський на свободі!» Виявляється, співкамерникам на допитах було заявлено про арешт Грушевського, про його свідчення щодо розгалуженої мережі націоналістичних організацій, яка буцімто існувала на Україні, тощо. І от деякі з них після цього не витримали, підписали свідчення про свої «провини», зв'язки з «викритим» Грушевським та його організацією. Розумом, звичайно, важко збагнути таку поведінку людини. Але батько пояснював, що тривале перебування в тюрмі, одноманітні, від допиту до допиту повторювані запитання, безглузді звинувачення слідчого, усвідомлення власної безпорадності й цілковитої незахищеності — все це психологічно ламало не тільки слабодухих. Уривався терпець, людина була вже не в силах перебувати у невідомості щодо своєї подальшої долі і йшла на

самообмову, аби тільки щось змінилось, хай і на гірше, хай буде табір з реальним строком, тільки б припинилось це животіння...

Наступного дня після повідомлення батька усі співкамерники, що встигли себе обмовити, написали листи, у яких відмовилися від попередніх «зізнань».

Побачення з батьком відбувалися у коридорі ДПУ. Під стіною за маленьким столиком сідала мама, розкладала принесене з дому. Потім приводили батька. І хоч коридором увесь час ходив наглядач, він, як правило, не заважав розмові, не втручався. Мама частувала батька кавою, домашніми пиріжками, бутербродами. Тільки згодом батько дізнався, як важко все це мамі діставалося. Виручав «Торгсин» («торговля с иностранцами») — так звалася у 30-ті роки система магазинів, де за срібну ложку чи якусь цінну річ можна було одержати жири, м'ясо, борошно. Цим і користувалася мама, але одержаних продуктів вистачало лише на передачі батькові та щоб підгодувати мене малого. Дорослі ж члени сім'ї, звичайно, бідували. Мамина тітка десь діставала кістки — «горлянки», як їх називали, і з них готували обід чи вечерю.

Писала мама і листи батькові до тюрми, які, на жаль, безповоротно втрачено. Якось вже незадовго до звільнення батька написала йому, що почала захоплюватися поезією Ахматової, і двічі підкреслила прізвище поетеси. Батько все зрозумів: Генеральним прокурором республіки тоді була людина на прізвище Ахматов. Мама їздила до Харкова — тодішньої столиці УРСР. З великими труднощами потрапила на прийом до Ахматова, який досить лицемірно зауважив: «Как, известный украинский поэт в заключении? Этого не может быть... Мы разберемся...» (...)

За час, що сидів батько в тюрмі, змінилося три чи чотири слідчі, які вели його справу. При цьому кожний новий говорив про свого попередника приблизно так: «Вашого слідчого викрито. Він виявився прихованим ворогом. Ось тепер уже я...» Однак усі слід-

чі до одноманітності були схожі один на одного: не маючи жодних доказів, вони вимагали від батька зізнань у нескоеених провинах, у належності до міфічної, вигаданої самими слідчими контрреволюційної організації. У своєму прагненні будь-що добитись зізнань не гребували будь-якими психологічними прийомами, забуваючи про порядність, людяність. Один з них, на прізвище, здається, Андреев, знаючи, що батько пристрасний мисливець, допити часто починав словами: «А знаєте, Рьльський, третього дня я ходил на утку...» І починалася досить мальовнича оповідь про вдале полювання з принагідним описом лісу або заплави, влучних пострілів, із згадками про рожеві світанки, духмяні пахощі трав — одне слово, про все те, чого в'язень був позбавлений і до чого так прагнула його змучена душа. Ось і таким був психологічний тиск.

Однак «рекордистом» підступності виявився останній слідчий. Він вже знав, що наступного дня батька буде звільнено. Але сьогодні він ще може погратися із підслідним, ніби кіт з мишею, і хтозна, чим закінчиться ця гра... Уже в перші хвилини допиту слідчий звертається до батька із словами: «Ну, что ж, Рьльський... Вы не признаете себя виновным... Но уже принято решение, поедете на 10 лет на Соловки». Змучений допитами, одноманітними вимогами слідчого, батько відповідає: «Соловки так Соловки». І відразу ж, після незвично короткого допиту, слідчий дає побачення з мамою. Вона його не пізнає: надзвичайно блідий, відсторонений. На попередніх побаченнях вона звикла бачити його уважним слухачем сімейних новин, людиною, яка принаймні прагне удавати бадьорість, схильною до жартів. А сьогодні напружено-мовчазний, пригнічений. Вони обоє перебувають у різних площинах: мама ще під враженням недавньої зустрічі з Ахматовим, окрилена його обіцянкою розібратися, а батько вже знає присуд і боїться страшною новиною її вразити. Ще не встигла мама як слід похастувати батька чимось принесеним з дому, ще не розпочала-

ся, власне, розмова, коли пострілом лунає команда: «Свидание окончено!» І батька знову ведуть до кабінету слідчого. Людина, яка півгодини тому вимовила страшне слово «Соловки», знову звертається до підслідного: «Хотя, Рьльський, вы и наш классовый враг (рассказывая про эту сцену, батько завжди підкреслював слова, якими перебив слідчого: «Даже классовый?»), вы еще можете быть нам полезны. А поэтому принято решение вас освободить...» Ось якою була ще одна спроба зламати людину: а що як злякається Соловків і перед побаченням з дружиною розкриється, «розколется». Це вже не психологічний тиск слідчого Андреева, а зразок людської підлості.

Наступного дня батько повернувся на Бульйонську. Та й тут він залишився людиною веселої вдачі. Непомітно, тихенько зайшов у передпокій, став навпочіпки і, зображаючи собаку, із гавканням з'явився в кімнаті, що викликало, як потім розповідали, захоплення у тоді зовсім ще маленького автора цих рядків. А наступного дня, коли батьки поїхали до міста й гуляли бульваром Тараса Шевченка, батько знепритомнів. Мама потім казала, що це трапилося від свіжого повітря...

1989 року я взяв з рук голови Комітету коричневу картонну теку слідчої справи № 272, яка, незважаючи на всі складності і перипетії нашого життя, майже 60 років зберігалася в архіві. Справа відкривається ордером на арешт, який датовано 19 березня 1931 року. Досить показова деталь — це день народження Максима Тадейовича. Протоколів допитів у справі немає. Натомість підшиті власноручно написані Максимом Тадейовичем «Автобіографія», список «Мої знайомі», а далі йдуть «Додаткові свідчення Максима Тадейовича Рильського» від 30 березня, 1, 4, 8, 9 (цього дня в'язень свідчення писав двічі), 17 і 28 квітня. Звичайні аркуші пожовклого від часу паперу, густо списані з обох боків до болю знайомим почерком. Гортаючи сторінки, бачу, що «свідчення» — це

відповіді на запитання слідчих. При цьому видно, що останні у різний час ставили одні й ті ж запитання, намагаючись, очевидно, у такий спосіб «впіяти» підслідного на якихось суперечностях. Завершує справу постановою про звільнення М. Т. Рильського з-під арешту, ухвалена 19 серпня 1931 року».

...Максим Рильський мав час на роздуми та спогади, тому не квапився. Виважував, чим можуть загрожувати занотовані прізвища і знайомим, і йому особисто. Називав не за абеткою. Першим у списку поставив того, до кого заходив «на чай», — автора підручників з історії українського красного письменства Олександра Дорошкевича. Не пояснив, хто він, які позиції обстоює. Зізнався просто: «Бував іноді в нього у літературних справах». Певна річ, ще не здогадувався, що слідчі неодмінно вимагатимуть конкретизувати абстрактно-загадкове «іноді» й для них туманне «літературні справи». Другим Максим Рильський зафіксував давнього знайомого Андрія Ніковського. Про нього написав детальніше, хоча й не уник розпливчастого «часом бував у нього», «випивали, закусували, музикували». Були також чіткіші формулювання, які могли зацікавити тодішню владу, — і про газету «Рада», і, найголовніше, про СВУ — Спілку визволення України. Безперечно, високоосвічений лірик усвідомлював це, а тому твердо відмежовувався як від видання («вороже»), так і від СВУ. А ось тінь підозри на Олександра Дорошкевича несамохіль кинув: мовляв, той у справі не посвячував «через мою легковажну, «поетичну» вдачу, а може, й з інших причин». Отже, впливало, що знаний діяч був причетний до антирадянської організації. Максим Рильський багато подробиць замовчував, інколи відбувався жартом, та небезпечний клубочок почав невблаганно розмотуватися. Третім він назвав професора української літератури, відомого перекладача й лірика Миколу Зерова. Не просто шанував його — любив, схилився перед знаннями цього аристократичного основоположника

неокласичної школи в незмінному пенсне, але... Написав просто й щиро: «Тут знайомство цілком ясне: спільні літературні інтереси, схожі смаки і т. ін.». Оце багатозначне скорочення «т. ін.» не могло не привернути уваги дізнавачів, як і подальше непевне «хто його знає чому». Зафіксовано ще одне знане прізвище: Павло Филипович. Вишуканий модерніст, тонкий знавець західноєвропейської літератури, автор поетичних збірок «Земля і вітер» (1922) та «Простір» (1925).

Отже, зі славетного «п'ятірного грона» названо двох — Миколу Зерова й Павла Филиповича. Поза полем зору залишилися Михайло Драй-Хмара та Освальд Бурггардт (Юрій Клен). П'ятим був сам Максим Рильський. Оскільки «музикували», то до переліку потрапили артисти Микола Дейнар та Михайло Донець, з якими життєлюбного лірика поєднувало захоплення рибальством і мисливством. Про них затриманий просто-таки не міг не згадати. Те, що для оспівувача природи видавалося поезією високої проби (росянисті стежки, розмови під копицею соломи), вичавлювачів конкретики наводило на однозначний присуд: брали рушниці чи вудки й десь, далеко від людей, щоб ніхто не чув, обговорювали політичні теми, готували контрреволюційні акції.

Крім маловідомих Леоніда Пахаревського (педагог), Сергія Титаренка (видавець) і Бориса Петрушевського (перекладач), ув'язнений згадав ще талановитого новеліста Григорія Косинку. Згадав принагідно, бо відразу ж уточнив: «Я бував у нього раз чи два, так само він у мене». І про всяк випадок додав: «Ми ніколи не сходились у літературних смаках». Обмовився також про випадкових знайомих і компаньйонів, з ким «доводилось інколи випивати чарку». Пізніше згадки про келишок стануть постійними. Саме його Максим Рильський брав у свідки, на оковиту перекладав усю вину, виправдовувався й намагався порятуватися тим, що забагато хильнув горілки. Та це буде пізніше. А того самого 23 бе-

резня поет у завершальному абзаці вимушеної сповіді занотував, що добре знайомий із харківськими літераторами Хвильовим і Тичиною. Що далі писав, то більше ставав заручником власних свідчень і непомітно для себе — в'язнем свого часу. Тоді й зазнали краху богомність, возвеличення покровительки лірики Евтерпи та розпочалася трагедія великого таланту з яскравими зблисками геніальності.

Отже, десять осіб... У додаткових свідченнях 30 березня Максим Рильський несподівано для слідчих удався до розлогих міркувань: «Історія вчить». «Але вчить вона не всіх однаково». Далі заарештований розгорнув судження про твердий ґрунт і болото як протилежні начала в людському житті, як дві половини «я», між якими точиться постійна боротьба. «Цю борню, — зізнався поет, — я пережив протягом довгих років».

Зі свідчень ув'язненого Максима Рильського видно, і як його душа спершу болісно розполовинювалася, і як одна частинка кралялася, кришила, а друга — увиразнювалася, зміцнювалася, приростала ще вчора чужими началами. І ось уже «українська ідея» (формулювання шляхетного бранця), який за походженням, вихованням та набутими переконаннями був відданий поет, визнається фальшивою. Відтак без жодного абзацу розпочинається конкретизація попередніх зізнань і про гурток Ніковського, що «фактично становив одну з п'ятірок організації СВУ», і про те, що до тієї п'ятірки входив сам затриманий. Максим Рильський додає прізвище ще одного співника — Петра Чикаленка, але, як і раніше, намагається звести мету зібрань однодумців до звичайного застілля. Розгортаючи рятівний мотив чаркування, поет усе ж таки визнає, що на вечірках та сходах господар, тобто Ніковський, «тактовно скеровував членів набраної п'ятірки в те русло, яке потрібно було для цілей верхівки СВУ».

Після згадки про «верхівку» Рубікон було перейдено. Загальників у Лук'янівці не приймали. Отож усі обтічні формулювання

довелося конкретизувати. Уточнення набували загрозливих масштабів. Так чи так, а спливли прізвища керівників СВУ, зокрема Сергія Єфремова. І тут, після характеристики ідеологічних розбіжностей, прокинулися приспані творчі амбіції й вихлюпнулися давні літературні образи. Максим Рильський навіть пригадав, що газета «Рада» («орган Ніковського, Єфремова й Євгена Чикаленка») вперто замовчувала його поетичні виступи, що відомий літературознавець хвалив його, молодого лірика, за те, за що вже не слід було хвалити, — за обраний неокласичний шлях і аполітичність, яка, на тодішнє, вже в'язничне, переконання — міф, марево. У задушливій камері огранювалося нове творче кредо: «Коли поет, особливо в часі напруженого соціально-політичного руху, співає «аполітично», то він ллє воду на млин ворогів даного руху».

Автор цього судження змушений був визнати себе «знаряддям верхівки СВУ», але якимсь дивним, проміжним: і нібито не зовсім нейтральним (не повірять), і водночас не дуже активним (спрацював інстинкт самозбереження). Бранець, гарячковито відмежовуючись від «звірячого, зоологічного націоналізму», чітко окреслює свою функцію в СВУ: «Це була літературна діяльність, скерована на відтягування читацьких мас від класової боротьби». І розпачливо уточнює: «Функція явно (бачу тепер цілковито) контрреволюційна». Абсурдне визнання, адже Максим Рильський ніколи не боровся проти чогось чи когось, жодного слова не метнув проти нового ладу. Жив як розважливий книжник, вишуканий естет, ба навіть розніжений гедоніст, епікуреєць чи й сибарит, писав лише тоді, коли рукою водило натхнення. Відчував жорстку інтонацію епохи, ловив її навальні ритми, але в душі ще бриніли струни еолової арфи.

І ось одне з підсумкових міркувань витонченого лірика: «Відбувся процес СВУ. Перед очима радянського суспільства перейшла «во всей своей наготе» галерея «славновісних діячів», що з цілковитим цинізмом розказували, як вони «оптом и в розницу»

продавали «неньку-Україну» закордонному капіталові». Саме 30 березня 1931 року, коли на папір лягли ці судження, Максим Рильський (на словах?) зрікся «проклятого тягара отих давніх традицій, отої української ідеї» як пустого звуку, засудив «половинчастий світогляд» і заявив, що він — «автор «Сашка» — поеми-гімну на честь пролетаря-революціонера».

Тут за надійними ґратами Лук'янівської в'язниці він чітко формулює: «Я переглянув своє життя. Я багато й тяжко думав. Я бачу, що мій шлях був хибний. Я цілковито й щиро у всьому каюся». Далі — довга вервечка прохань. Лірик вибачається за «вільні й невірні провини» й просить зважити на «заслуги перед українською радянською культурою (переклади з Чехова, Мопасана, французьких класиків, Брюсова — серед них і така поезія, як «Ленін», та багато інших, ціла низка безперечно революційних речей, як «Крізь бурю й сніг», «Ганнуся», «Сашко» і т. ін.)», а також прийняти «тверду обіцянку цілком порвати» всілякі стосунки з минулим і всі сили, спаливши прокляту половину «я», віддати радянському будівництву. Наостанок Максим Рильський намагається зачепити жалісливі струни слідчої машини: «Сім'я моя в дуже тяжкому стані: хвора на серце жінка з 4-місячним хлопчиком і другий хлопчик, учень трудшколи, zostалися без чоловіка й батька, отже, без засобів для існування».

Були також додаткові в'язничні свідчення першого квітня. Поет знову й знову каявся в найдрібніших гріхах перед владою, вишукував аргументи на свою користь (написав «вірші для засівкампанії», текст для кантати «Перше травня», погодився з пропозицією Київського державного оперного театру скласти лібрето на тему «соціалістичне будівництво наших днів»), обіцяв «повний розрив» не лише з тими, хто був проти радянського будівництва, а навіть із тими, хто «лише хитався». А також запевняв, що спокутує провину «щирою, запопадливою, енергійною працею».

До речі, Максим Рильський у всіх занотованих свідченнях, мов заклинання, повторює газетні, тобто публічні, офіційні, характеристики та формулювання, пов'язані з показовим процесом, а своє доточує до оприлюдненого скупю, дозовано, вкрай обережно. Це він робив 4, 8, 9, 17 та 28 квітня 1931 року. Поета змушували уточнювати деталі, називати нові й нові імена. І ув'язнений перераховував їх: Борис Антоненко-Давидович, Микола Бажан, Дмитро Загул, Тодось Осьмачка, Яків Савченко, Дмитро Фальківський... Лейтмотив свідчень незмінно рятівний: «в найп'янішому стані», «у п'яному експромті на честь Єфремова я висловив йому свою похвалу», «приятелі-собутильники», «були «разговорчики» в пивних, за чаркою», «це писала п'яна рука»... Насправді рука поетова, аж ніяк не «п'яна», рік за роком клала на папір дивовижну філігрань октав, сонетів та інших класичних віршованих форм.

Топтали душу, пам'ять, честь і совість аж до початку вересня 1931 р., отож Максим Рильський, за власним визначенням, «далекий від суворого практичного життя», вкотре нотував: «перемогла нерадянська половина», «внутрішня моя криза», «знаряддя в руках Єфремових та Ніковських»... Нарешті дійшов однозначного висновку: «Коли хочеш бути поетом на Радянській Україні, будь радянським поетом». Максим Рильський, спопеляючи серце та великий природний хист, став ним.

Після звільнення з-під варті Максим Тадейович дуже бідував. Подану до видавництва «Молодий більшовик» збірку для юнацтва було відхилено, у видавництві «Література і мистецтво» лежала його віршована повість «Марина». Дмитро Нитченко, який працював у цьому видавництві, у книзі «Від Зінькова до Мельбурна» згадує, що видавці одержали від поета телеграму, сповнену відчаю: «Голодую, надішліть гроші».

З часом він вийшов із такої скрути, але доля завдала нових ударів.

Коли у 1938 р. знову нависла загроза арешту, то від розправи його врятував Павло Тичина, який звернувся до Микити Хрущова за допомогою.

Наприкінці весни 1938 р. М. С. Хрущов з групою творчої інтелігенції Києва вирушив пароплавом до Канева. Запросивши до себе в салон найвидатніших письменників, окрім Рильського, звернувся до них з такими словами:

— Мені доповідають, що Рильський зв'язаний з контрреволюційними недобитками. Мабуть, доведеться його ізолювати.

Всі знічені, мовчать: ізолювали тоді вдень і вночі, а багатьох, як Г. Косинку чи О. Влизька, то вже ізолювали не тільки від родин та України, а й від білого світу.

Тут Павло Григорович Тичина, за вродженою делікатністю й душевною тендітністю якого не кожен міг постерегти вольову і мужню вдачу, висунув такий рятівний доказ:

— Микито Сергійовичу, а чи знаєте ви, що Рильський написав чудову «Пісню про Сталіна»? Ось я щойно стояв на палубі, дак і з лівого берега Дніпра, і з правого чується, як співають цю пісню. Вона вже стала народною, то як же народіві пояснити ту ізоляцію?

Микита Сергійович замислився і відповів уже якимсь обнадійливим тоном:

— Та не хвилюйтесь, товариші. Це ще не остаточне рішення. Я ж вас зібрав, щоб порадитися.

Коли відійшли від Хрущова, М. Бажан потис руку П. Тичині:

— Спасибі, Павле Григоровичу, ви врятували Рильського».

Ось уривок зі спогадів Сергія Хрущова (сина Микити Хрущова): «Батько згадував, що коли в 1938 році він став першим секретарем ЦК КП(б) України, то до нього надійшла справа на відомого поета Максима Рильського, якого звинувачували в націоналізмі. Він довго й марно сперечався з наркомом внутрішніх справ республіки Успенським, який наполягав на негайному арешті поета.

Хрущов знайшов вихід, мабуть, єдиний у ситуації, що склалася. Він сам подзвонив Сталіну, розповів про справу, про те, що він особисто не вважає Рильського націоналістом, і в слушну мить використав основний аргумент:

— Товаришу Сталін, як можна арештувати поета, котрий написав «Пісню про Сталіна», що її співає вся Україна?

Сталін замислився і небагом прорік:

— Передайте цьому дурневі Успенському (голова ДПУ УРСР), щоб він не сунувся не в свою справу.

Максим Рильський був порятований».

Що ж до «Пісні про Сталіна» (слова Максима Рильського, музика Левка Ревуцького), то вона з другої половини 1930-х рр. справді зажила незвичайної популярності, про це не міг не відати «вождь народів», який прискіпливо стежив за творами, що його славили. 18 листопада 1935 р. в київській газеті «Більшовик» М. Рильський виступив зі статтею «Пісня буде написана», в якій сповіщав, що до нього звернулися колгоспники з проханням створити пісню про «мудрого вождя і вчителя», і він готовий виконати таке почесне замовлення.

Як стало відомо з новіших публікацій, замовлення йшло не від колгоспників (воно було тільки піднесене таким чином для демонстрації «народної любові»), а від Комітету у справах мистецтв республіки, який очолював А. Хвиля.

Максим Рильський і Левко Ревуцький вдалися до поради до старшого композиторського брата Дмитра Ревуцького. Відомий учений, дослідник народної пісні та епосу, за свідченням його сина Валер'яна, порадив їм написати таку пісню — «щоб зберегти собі життя для передання творчої естафети української культури майбутньому поколінню».

Так, «Пісня про Сталіна» врятувала Максима Рильського, його родину від «Великого терору» другої половини 1930-х. Але сталін-

ський спрут не випускав його зі своїх холодних лабетів. І мало його не поглинув.

У «Літературній газеті» 17 липня 1947 р. під рубрикою «З творів, присвячених 30-річчю Великого Жовтня», опубліковано уривок з поеми М. Рильського «Весняні води».

Зі спогадів М. Хрущова: «Мені з великими труднощами,— зазначав перший секретар ЦК КПРС,— вдалося захистити від розносної критики такого заслуженого письменника, яким є Максим Рильський, за його вірш «Мати» («Слово про рідну матір»), сповнений глибоких патріотичних почуттів. Основним приводом для необґрунтованих звинувачень проти Рильського і нападок на нього послужив той факт, що в цій поезії, яка оспівувала Радянську Україну, не було згадано ім'я Сталіна. І т. Л. Каганович, який підлещувався і все робив для роздування культу особи Сталіна, став зображати Максима Рильського як українського буржуазного націоналіста. Він грав на слабких струнах Сталіна, не думаючи про ті тяжкі наслідки для української, та й не тільки для української, літератури, до яких могли б призвести ці необґрунтовані звинувачення на адресу українського письменника-патріота Максима Рильського. Треба сказати, що це мало б призвести до тяжких наслідків, і не тільки для літератури».

22 серпня 1947 р. на ім'я Л. Кагановича надійшов лист, підписаний літературознавцями Є. Адельгеймом та І. Стебуном. Цей документ виявив і опублікував історик Ю. Шаповал. Ось цитата з нього: «Как известно, после исторических постановлений ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о литературе и искусстве на Украине развернулась борьба против проявлений буржуазно-националистической идеологии в работах отдельных писателей-литературоведов. Но эта борьба, к сожалению, в Союзе писателей Украины проводится, на наш взгляд, недостаточно и не со всей откровенностью и страстностью». Л. Каганович у резолюції адресував цей

лист «лично тов. Литвину (секретарю ЦК КП(б) У): «Письмо это серьезно, хотя и односторонне освещает вопрос, потому что в письме ничего нет по существу работы правления Союза, а также об ошибках более крупных тузов и генералов, как Рильский, Яновский и друг.».

У ті дні (15—20 вересня 1947 р.) тривав розширений пленум правління СРПУ, який обговорив питання про виконання постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». Доповідав О. Корнійчук. «Завдання нашого пленуму — розгорнути гостру критику»,— заявив він і присвятив половину доповіді І. Сенченку, Ю. Яновському, М. Рильському, єврейському письменникові І. Кіпнісу, журналу «Дніпро» та його редакторові А. Малишку. Виступили й ініціатори «боротьби з українським буржуазним націоналізмом». «Ми вірили, що Рильський прямує дорогою радянського поета, що він палить мости до минулого,— заявив І. Стебун.— Але творчість останніх років свідчить, що Рильський продовжує йти буржуазно-націоналістичними, чужими нашій радянській літературі стежками». «М. Т. Рильський, у протилежність іншим нашим поетам, не може сказати про себе, що в «нас нема зерна неправди за собою». У нього є не одне зерно цієї неправди»,— виносив свій присуд Є. Адельгейм. У цьому хорі чулися голоси С. Голованівського, О. Копиленка, Л. Первомайського, інших літераторів.

Невдовзі було опубліковано резолюцію пленуму правління СРПУ. «Твори Рильського, Яновського, Сенченка,— зазначалося в ній,— відбивають антинародні націоналістичні погляди і стоять у різкій суперечності з загальним ростом і піднесенням життєвого, ідейного і культурного рівня українського народу (...). Особливого розгляду і засудження вимагають твори М. Рильського — поема «Мандрівка в молодість», «Київські октави», — його доповідь «Київ в історії України», його передмова до першого тому своїх творів». І далі це звучало також як вирок: «В ряді творів М. Рильського під

зовнішньою формою радянського патріотизму («Я син Країни Рад», «Слово про рідну матір» та ін.) ігнорується показ нової соціалістичної суті Радянської України, ідеї більшовицької партії...»

Цькування М. Рильського продовжувалося і в 1948 р. Від митця вимагали каяття та визнання «своєї провини перед партією та народом».

Лише з від'їздом з України Л. Кагановича до Москви шквал наступу на М. Рильського став спадати, але до самої смерті Й. Сталіна він продовжував перебувати під постійною небезпекою бути знищеним репресивною машиною.

20 грудня 1954 р. Об'єднання українських письменників «Слово» у США надіслало телеграму з Нью-Йорка:

«Москва, СРСР, Другому Всесоюзному з'їздові письменників.

Українські письменники — політичні емігранти вітають з'їзд і висловлюють співчуття письменникам усіх поневолених народів СРСР.

1930 року друкувалися 259 українських письменників. Після 1938 року з них друкувалися лише 36. Просимо в'яснити в МГБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники?»

До цієї телеграми президія «Слова» подала до преси своє пояснення. За приблизними (бо точні дані неможливі) підрахунками цифра 223 зниклих у СРСР українських письменників розшифровується так: розстріляно 17; покінчили самогубством — 8; арештовані, заслані в табори й іншими поліційними методами вилучені з літератури (серед них можуть бути розстріляні й померлі в концтаборах) — 175; зникли безвісти — 16; померли своєю смертю — 7. Лише 1956 р. почалась неспівна «реабілітація» кількох імен письменників. З них лише кілька повернулись живими додому під час реабілітації...

Розділ десятий КОХАННЯ

Воно приходить, коли однієї неповторної миті стежки двох перетинаються і зливаються воедино. Тоді їх погляди зустрічаються, а серця завмирають від хвилювання. Воно — це кохання! «В пісні я буду виливать любов і розпач мій тяжкий», — казав М. Рильський. Кришталева чаша життя, наповнена краплинами радощів і страждань, злетів і падінь, надій і розчарувань. Розбити її — значить навіки зранити гострими скалками душу, затоптати ніжну квітку. Пелюстки таких квіток, свіжі і прив'ялі, вранішні та вечірні, торкнувшись поетичного таланту багатьох митців слова, не залишили байдужими і Максима Рильського.

У поеми-сповіді «Мандрівка в молодість» М. Рильський про роки дитинства пише: «Були й ревності, і муки, і докори, і вірші, розпачем наліті до країв... І дві дочки селянина Шутя, в яких малий Максим був закоханий одразу в обох і, начитавшись Вальтера Скотта, вважав їх за Мінну і Брендю.

Оспівав поет і іншу землячку — дівчину сірооку Ганю, «дівча засмалене в волошковім вінку, і незграбне, дешицю малповане кохання», почуття до якої назве «першим на віку...». Саме їй він і присвячує свої перші любовні вірші.

У домівці М. Лисенка 14-річний Максим звідав солодких любовних мук: він безнадійно закохався у доньку композитора Галю,

старшу за нього на цілих шість років. Галя Лисенко вже мала нареченого та невдовзі одружилася. Загалом, без цих переживань перша збірка М. Рильського «На білих островах» не долічилась би багатьох віршів (кілька з них він присвятив Г. М. Шило — таким було прізвище дівчини після заміжжя).

Ірина Іванівна Стешенко (1898—1987), відома письменниця-перекладачка, онука Михайла Старицького, згадувала:

«У Лисенків, на дитячих ранках, він уже тримався дорослих, а не нашої малолітньої для нього компанії. То його нещастя, що жив у Лисенків...

— Та ні, там йому було добре й затишно. Нещастя ж те, яке приносить нерозділена любов. Там він безнадійно закохався в дочку Лисенка Галяю. Ось погляньте на фото — не знаю, як воно й збереглося (під час війни архів Ірини Іванівни, в якому було багато рукописів та документів Михайла Старицького, майже повністю втрачено). Вона була старша від Максима років на шість, уже на виданні. Тут, на груповому знімку, і її наречений Костянтин Шило. Бачите, яка красуня, з розкішним волоссям, вогнистим поглядом, чарівною усмішкою. До того ж була вельми талановита: чудове сопрано, але зовсім розгублювалася на публіці — не змогла пербороти себе. Максим і мучився, бо не могло бути взаємності. Та нема лиха без добра: ті муки народили поета».

Зі спогадів Исидори Петрівни Косач, молодшої сестри Лесі Українки: «Так що Максим жив у Лисенків, маючи не то 13—14 років. Галя ще тоді була молода, але доросла, зовсім панна, ще не замужня (саме переживала роман із Шилом). У Галі був співочий голос, співала у хорі Миколи Віталійовича, у Шила теж гарний бас-баритон. У Лисенковій хаті постійно тоді чути було чийсь спів (вже не кажу — музику, бо то у них було і раніш, і пізніш стало). Максим вже й тоді виявляв свою небуденну поетичну вдачу. Попавши в таке оточення, він закохався (не знаю,— може, то було перше кохання). Галя ж, натурально, не звертала на Максима якоїсь

особливої уваги, хоча ставилась, звичайно, добре, але, як і всі в Лисенковій родині, як до симпатичного хлопчини (сина татового друга). І от Муся і я почали помічати, що Максим виявляє муки ревності. Уявляєш собі таку сцену: під супровід роялю (Катря грає) співає Шило, співає гарно якусь українську пісню, поглядає на Галяю, Галя усміхається до нього дуже красномовно (в хаті присутні ще Муся, і я, і ще хтось (не пам'ятаю). Максим Рильський стоїть на порозі дверей з коритаря, стоїть у наполеонівській позі, склавши руки на грудях, очі «демонічно» (Мусин епітет) звернені на Галяю, і шепоче сердито: «Реве, як свиня». Ми з Мусеєю конаємо від ледве стриманого сміху, якому даємо волю вже по закінченню співу, вибігши у коритар. Зрештою я підводжу висновок: чому — «як свиня», хіба свині ревуть? Але він (Максим Рильський) цього зневажливого порівняння застосовує і вдруге, — коли Шило співав в Українському клубі. Яюсь невдовзі Максим Рильський знову сердито сказав: «От реве, як свиня». Так, видно, йому досадно було чути аплодисменти, що стверджували успіх «щасливого суперника» (згадані тут Катря і Муся — сестри Галі)».

У першій збірці «На білих островах», що побачила світ восени 1910 р., де мотив нерозділеного кохання найвиразніший, Галині Шило присвячено два вірші — «Ноктюрн» і «Блакитне озеро».

Пізніше він був таємно закоханий у дівчину, що жила по сусідству. Молодий поет спостерігав, як вона щодня поливала в садку квіти, і створив у своїй уяві чарівний образ. Йому тоді здавалося, що то прийшла справжня любов, яка супроводжується безсонними ночами, тривожними думами. Згодом, згадуючи ці юнацькі переживання, Рильський напише такі рядки:

О славна дівчино в брунатнім убранні,
На Благовіщенській, в сусідньому подвір'ї!
Хвала тобі за все: за стрічі мовчазні,
За губки в ніжному розтулені довір'ї,

Що так хотілося поцілувати мене,
За відрухи легкі, як лебедине пір'я.
До поцілунків ми з тобою не дійшли,
Бо навіть, як на те, знайомі не були.

У збірці «На білих островах» поезій на тему кохання чимало.
Тут кохана, якій адресує автор свої вірші, — це чарівна дівчина.
Як ось у вірші «Очі»:

На лоні ночі зірки сновійні —
Я все за очі оддав би мрійні.
Як очі сяють у тебе мила,
Як їх кохаю — сказати несила.

Поет оспівує очі, руки коханої, чоло, порівнює красу своєї
вимріяної обраниці з красою природи.

Як ранком зими кришталеvim
Весь сніг видається рожеvim, —
Такі твої рожево-білі руки.
Як вечором майським прекрасним
Все сяйвом вкривається ясним,
Такі твої прекрасно-ніжні очі.

У восьми розділах першої книжки вірші про кохання мають
сумну тональність, бо оспівана любов, як правило, не взаємна,
дівчина або байдужа до ліричного героя, або зраджує його надії:

Я все ж тебе люблю. Ти з мене глузувала,
Стоптала ти любов мою,
Ти серце без жалю усе пошматувала, —
Я все ж тебе люблю.

Закоханість юнака така сильна, що позбутися він її не може і
не хоче. Максим Тадейович так згадував юнацькі переживання:

«Були і ревності, і муки, і докори, і вірші, розпачем налиті до
країв...»

Про своє кохання студентських років, 19-річного юнака, згадуватиме М. Рильський і перед війною, і в роки війни. Пам'ять про почуття до дівчини на ім'я Ліда з міста Корсуня він зберіг на все життя. У жовтні 1939 р. поет присвятив їй вірш «Лист до адресатки». А в поемі «Мандрівка в молодість» дає оцінку тому щастю, тому справжньому першому коханняю.

Лише старіючи, якогось дня у Львові,
В готелі тихому я раптом зрозумів,
Що той гарячий плуг далекої любові
Навіки борозну в душі моїй провів.

Значне місце займають вірші на тему кохання і в наступних збірках «Синя далечінь», «Крізь бурю й сніг», а особливо у збірці «Під осінніми зорями», яка побачила світ у 1918 році.

На життєвому шляху поета були й зустрічі з випадковими жінками, навіть продажними. Слова «повія» і «кокетка» перестають бути образливими. Так воно було в ті роки, коли політичні діячі «вправлялися в програмах і промовах, коли мішалося «ура» з парадним «калавур», коли з'явилися повії «в бантиках багрових». Поет сумує за чистотою і в коханні, і в стосунках між людьми.

У вірші «Фінал» він прощається зі святим і чистим почуттям:

Прощай, кохання білокриле,
І сум нічний, і сяйво днів!
Моє поламане вітрило
Жадає волі і вітрів.

У поемі «Царівна» Рильський якоюсь мірою пов'язує образ вимріяної ним жінки з ресторанною повією. Спочатку, йому здалося, що за столик сіла прекрасна та загадкова чарівна особа, з якою він повів мову про високе почуття, а коли «сон» чи «чар»

пройшов, то виявилось, що то «кокотка край столу сиділа, де тільки що ввижалася царівна».

Героїня сонета «Моїй Леонорі» з підзаголовком «П'ятий сонет» — теж повія. Вона з'явилася на шляху поета випадково, побула з ним одну ніч, щоб «збудити, блиснуть і розвіятися тінню». Поет не осуджує її, як і кокотку з драматичного малюнка «Бенкет», написаного в 1918 р. Навпаки, вона картає поета за те, що не став оспівувати революцію, а вихваляє тих, хто пішов воювати, бродити по коліна у крові, і готових убивати та вішати всіх, хто не з повстанців, хто втік від боротьби. Поет залишився зі своїм ідеалом вічної любові. Він вважав, що краще прийняти смерть, випити отруту, втратити його.

Цей ідеал «вічного кохання» був для М. Рильського порятунком, коли він «впав», заблуdivся, загубив дорогу».

У 23 роки Максим закохався в Таню Катилевську, посилав їй палкі листи й заповнював її альбом віршованими посланнями. На жаль, ці дорогоцінні реліквії пропали.

28-річним прибув Максим Рильський з рідної Романівки до Києва. З села він мав рекомендаційний лист до колишнього односельця Івана Опанасовича Очкуренка з проханням допомогти з житлом. Коли він прийшов до будинку на вул. Бульйонській, № 14, господаря там не було. Зустріла Рильського його дружина Катерина Миколаївна (у дівочтві Паткевич). Побачивши фортепіано, він попросив дозволу зіграти на ньому. Коли він почав мелодію пісні «Ой, одна я одна в батенька була...», Катя почала тихенько підспівувати.

Подружжя вирішило, що молодий учитель квартируватиме у Катериної тітки Агафії Йосипівни Квашиної. Коли Катерина Миколаївна приходила до неї, Максим Тадейович намагався не лише порозмовляти, а й поспівати. Катя була невисока, худенька, тендітна жіночка, мала 7-річного сина Жоржика. Коли побачила Максима, швидше й гучніше забилося її серце.

12 липня 1926 р. у Деміївському рагсі М. Рильський і К. Очкуренко зареєстрували свій шлюб (за свідків були близькі друзі Віктор Петров та Михайло Могілянський), який виявився, на їхню спільну думку, найщасливішим у світі:

Вже любов доспіла під промінням теплим,
І її зірвали радісні уста...
А тепер у серці щось тремтить і грає,
Як тремтить на сонці гілка золота.

З цього часу Катерина Миколаївна взяла на свої плечі нелегкий тягар — бути дружиною поета. Побут, а він у перші роки одруження був не дуже влаштований, звичайні хатні клопоти, виховання дітей, свого Георгія, 1919 р. народження, якого всиновив Максим Тадейович, і спільного сина Богдана 1930 р. народження.

Іван Опанасович, певна річ, гнівався надзвичайно, створював для них різноманітні перешкоди, не віддавав Жоржика, тому довелося його викрадати. Спершу ховалися в подруги Каті — на другому поверсі будинку по вул. Лабораторній, № 12 (до 1991 р. — музей сім'ї Ульянових). Поступово Іван Опанасович змирився з тим, що М. Рильський забрав у нього Катю, одружився вдруге. Більше того, вони стали дружити родинами, а Георгій і Богдан ходили в гості на релігійні свята до Олександри Олександрівни та Івана Опанасовича. На радянські ж свята Очкуренків вітали у квартирі Рильських.

Катерина Миколаївна закінчила Першу жіночу гімназію в Києві, що звалася Фундуклеївською. У перші пореволюційні роки, як і Максим Тадейович, учительовала на селі (Москаленки на Богуславщині), а вийшовши заміж за поета, повністю присвятила себе родині. Та не цуралася й громадської роботи, до війни була членом жіночої ради при Спілці письменників України.

У збірці «Літо» (1936) знаходимо поезію «Дружині», присвячену Катерині Миколаївні:

Розкажу дружині вірній,
Приклонившись до рамена,
Казку мовою простою...
Як зріднився я з тобою,
Як ти горнешся до мене,
Тихий часе надвечірній!

Були і свої радощі, незабутні вечори біля домашнього вогнища, які вміла робити такими затишними і привітними добра господиня. Спочатку на Бульйонській, потім на вулиці Леніна, коли в середині 1930-х заселили будинок РОЛІТ (робітників літератури).

Старша від Рильського на дев'ять років Катерина Миколаївна стала втіленням ідеалом відданості. Максим Тадейович був улюблений, дружина переживала, однак знаходила в собі сили не те що не сваритися з ним, а навіть не дорікати. Стоїчно вела господарство, забезпечувала комфорт, піклувалась про дітей — роботи вистачало.

Весна 1943 р. принесла Максиму Тадейовичу хвилюючу зустріч, коли він, 48-річний, на врученні Сталінських премій у Москві не зміг протистояти чарівній усмішці чорноволосої Валерії Познанської, якій пізніше присвятив цикл «Остання весна». Катерина Миколаївна була тоді в далекій Уфі. Та недовго було таємницею захоплення Максима Тадейовича.

Спокутуючи провину, він із Югославії 1945 р. надіслав три поетичні листи: дружині, синові, рідному краєві. Вони склали цикл «Вірність», де є такі слова, призначені Каті: «Люблю тебе. Не можу розлюбити».

Він сповідається:

Я стільки раз, дружинонько моя,
Руїну ніс твоєму супокою,
Що сам дивуюсь ніжності твоєї,
Її я чую в стороні чужій.

Небога поета Марія Іванівна, яка часто гостювала з батьком Іваном Тадейовичем на Бульйонській, 14, згадувала, що в цій оселі «завжди було багато людей, весело та невимушено точилися цікаві розмови».

Катерина Миколаївна як дбайлива господиня пригощала всіх смачними стравами. Добре готувала юшку з дикої качки, смачно підсмажувала зайця, здобуті Максим Тадейовичем на полюванні. Її кулінарну майстерність увічнив Остап Вишня. Особливе пошвавлення було в дні народження Максима Тадейовича. «Часто вечірки кінчалися тим, що дядько Максим з друзями просили тьотю Катю проспівати кілька пісень (вона дуже гарно співала українські пісні), — розповідає Марія Іванівна. — Як зараз бачу дядька Максима за піаніно, а біля нього — тьотя Катя. Запам'ятала я ті пісні, бо вони мені дуже подобались. Це — «Чуєш, брате мій, товаришу мій...», «Ой одна, одна я в батенька була...» та інші. Тьотя Катя була не тільки хорошою господинею і співачкою. Вона була дуже освіченою й розумною людиною, тонким цінителем літературних робіт дядька Максима. Часто я бачила, що дядько читав щойно написані вірші, і тьотя Катя висловлювала свої думки, які цінував дядько».

На її плечі лягли і турботи про небожів Максима Тадейовича, над дітьми старшого брата Івана, що лишилися сиротами — Павлом і Любою, та хворим братом Богдана.

Що ж до Максима Тадейовича, то він умів бути вдячним — своєю постійною увагою і розумінням. У своїх роздумах про життя, про радощі і тривоги він часто звертається до образу найдорожчої людини, про яку сказав: «Благословенна будь, моя єдина...» Узагалі ж у М. Рильського понад двадцять поетичних творів, у яких тепло говориться про дружину й синів.

До середини 1950-х років Рильські багато подорожували: Москва, Коктебель, Приморське, Сочі, Гагри, Остер, Романівка, Ірпінь. Автографи його творів, присвячені дружині, вражають неприхо-

ваною ніжністю, вдячністю, чуттєвістю: «Моїй радості, моїй честі, моїй красі, моїй любові — Катерині Рильській», «Милій Катерині виноградом цим дар несе Максим» — до збірки «Збір винограду». На іменини подарував Катерині чудові рядки:

Слова я ніжні подаю,
Люблю тебе навек, як пісню,
Як совість я люблю свою....
Признаюсь щиро, Катерино,
І в цьому свідок сам наш Бог:
Чудово мати нам родину,
Найспокійніше ж нам удвох.

З Парижа Рильський писав наприкінці травня 1957 р.: «Тут прекрасно, а дома краще».

1949 р. Катерина Миколаївна так тяжко захворіла, що ледь вижила.

Після літа 1957 р. в Голосієві милувалася гладіолусами, що посадив Максим, тішилась онуками. У вікно заглядали гілки оцтового дерева, яке їй подарував чоловік. Боліло натружене серце, пережила Катерина Миколаївна другий інфаркт, а 1 грудня 1959 р. померла. Йшов їй тоді 72-й. У кабінеті Рильського стояли, обійнявшись, Іван Опанасович та Максим Тадейович і гірко плакали, бо для обох вона була коханою і бажаною.

Останню данину любові поет склав дружині у вірші «Ліс, повитий срібноперим димом...», що народився в перший день зими 1959 року.

Розділ одинадцятий ЖИТТЄЛЮБ

«Поет по суті поет тільки в той момент, коли творить, а не через два роки, коли виступає перед мікрофоном зі своїми віршами», — зазначав Стефан Цвейг.

Максим Тадейович любив творче усамітнення. У 1930—1940-х рр. такий затишок давав Ірпінь. «Там, на річці, є в мене заповітний куточок: зелена круча, верба, тихий, глибокий вир, — оповідав поет Петрові Северову. — Замислишся на самоті, в тиші: чи то вітер заплутався в очереті, чи то шумлять віки...»

У 1929 р. чи не вперше назва Ірпінь з'явилась у творі Максима Тадейовича Рильського задовго до того, як він оселився тут постійно. Відмовляючись від запрошення Павла Григоровича Тичини приєднатись до відпочинку на Кавказі, він пише у листі:

Живу в сосновім Ірпені,
Як в тихому затоні.
Потроху пишеться мені
В ліроепічнім тоні...

Від того часу родина Рильських щоліта наймала в Ірпені дачу для відпочинку.

У 1936 р. на базі колишньої дачі підприємця та видавця нотної продукції І. І. Чоколова створили Будинок творчості письмен-

ників, до речі, за сприяння та дійової підтримки М. Рильського, бо за честь називатися «столицею творчості» змагалися ще палац Браницьких у Білій Церкві та маєток Репніних у Яготині. Спочатку Рильський, Сосюра, Тичина жили у Будинку творчості з родинами і працювали аж до холодів. Майже незаймана тоді природа заплави, лісу і селища знайшла відображення у високих зразках їх лірики.

У 1938 р., коли Будинок творчості став популярним і перенаселеним, М. Т. Рильський придбав будинок по вулиці Центральній, 5 (номери його змінювались до теперішнього 17-го) й оселився в ньому разом з дружиною Катериною Миколаївною і синами Богданом та Георгієм. Цей будинок став постійно діючим осередком великої культури. Двері його були гостинно розчинені для всіх талановитих людей, і весь цвіт української літератури і мистецтва перебував тут. Символічно, що перший твір написаний М. Рильським у власному будинку, — віршоване оповідання з назвою «Любов».

«Десь 1937-го чи 1938 року в батьків виникло бажання придбати власний будиночок під Києвом у дачній місцевості. Звичайно, зупинилися на Ірпені, в якому не раз бували. Сама думка придбати «недвижимість», очевидно, стала можлива тому, що батько вперше в житті одержав досить солідні гроші за лібрето опери «Щорс». Пам'ятаю, що пачки грошей, які приніс додому батько, мама склала у свою коричневу жіночу сумку, так званий ридикюль. Те, що вибір випав саме на будиночок по вулиці Центральній, пояснюється, думаю, тим, що стояв цей будиночок поряд із дачею композитора і диригента Володимира Йориша. А з Йоришем Максима Тадейовичаєднала спільна праця в Київському оперному театрі. Очевидно, дізнавшись про намір батька, той і порадив йому звернутися до свого сусіди.

Будиночок був ще незакінчений — стояв без штукатурки, під дранку, дах укритий лише толем, з недобудованою верандою. Ірунт

на садибі — суцільний пісок, лише кілька фруктових дерев — дві яблуні антонівки та дві райки: червона й жовта. Сама садиба біля залізничної колії, ні вдень ні вночі не вщухає гуркіт поїздів. До того ж за незакінчену споруду власник загилив щось тисяч із двадцять, в усякому разі дуже солідну на той час суму. Численні порадики відмовляли батьків, висували не тільки вже мною названі причини, але й доводячи, що за такі гроші в Ірпені, тільки досить далеко від залізничної станції (як казали, «за базаром»), можна придбати значно більший будинок з усіма вигодами та фруктовим садом. Але батьки не послухалися й придбали саме цей будиночок. На користь вигідної «сделки» Максим Тадейович, жартуючи, любив демонструвати гостям чудовий фінський ніж із красивою колодочкою з моржової кістки. Власник будинку (єврей за національністю, забув його прізвище), який до цього працював на Півночі, подарував ножа батькові на «додачу». Ніж справді був гарним, особливі захоплення викликав у Жоржа.

Потім почалася добудова — потрібен був ліс, вапно, фарби і ще багато іншого. Займалася цими справами мама, а допомагав їй Жорж. Пам'ятаю, десь у Києві придбали будівельний ліс. Машиною його завезли в Ірпінь. Кілька ночей його стеріг Жорж, захопивши з дому ліхтар «летюча миша» та вже згадуваний ніж. У пам'яті не залишилось якихось подробиць про добудову, але знаю, що мама докладала багато зусиль, відшукуючи майстрів, стежачи за їх роботою тощо.

Добудований будинок мав три кімнати: перша — велика — правила за спальню, друга — трохи менша — кабінет батька і третя, зовсім маленька — кімната Жоржа. Влітку за кімнату правила й досить велика застлана веранда, що дивилася у бік дачі Йориша. До веранди вели цегляні сходинки, увінчані з двох боків цегляними стовпчиками, на яких стояли цементні вази для квітів. На цих сходинках біля ваз уже по війні сфотографувалися батьки — фото досить відоме.

Опалювався взимку будинок однією грубою — на дві кімнати, а маленька одержувала тепло від плити на кухні. До війни, як і в перші повоєнні роки, електрики в будинку не було. Користувалися газовими лампами. Туалет містився надворі. Ще до війни навпроти входу до будинку (з протилежного від заклої веранди боку) спорудили колодязь. Біля нього на чотирьох високих соснових стовпах поставили залізний бак. За допомогою ручного насоса у бак з колодязя накачували воду. Вода підігрівалася на сонці, і нею поливали квіти. Качати раненько-вранці воду в бак дуже любив батько. Ще всі сплять, а він, у полотняних штанах, уже біля колодязя, і тільки чути ритмічне поскрипування насоса. Щоб покінчити із розповіддю про будинок, зазначу, що згодом його обклали цеглою, а біля входу (навпроти колодязя) добудували цегляну веранду, яка почала влітку правити за їдальню.

Коли мама займалася, так би мовити, суто господарськими справами, добудовою і впорядкуванням житла, то батько доклав чимало зусиль до того, щоб дати раду земельній ділянці. Я вже казав, що ґрунт був суцільним піском. Це дало підставу Миколі Платоновичу Бажану не раз глузувати з батька, називаючи його перетворювачем пустелі. Але завезені торф, гній зробили своє. Через якийсь рік батько вже заходився садити щепи фруктових дерев, розбивати квітники. Як сам він згадував, велику допомогу в цьому йому подав давній приятель родини Рильських, відомий селекціонер із Сквири Йосип Якович Магомет. У пам'яті теплий осінній день. Біля задалегідь викопаних ям лежать щепи. Зібралися домашні, прийшли батькові друзі, серед них — Олександр Копиленко. Керує всім батько. Все робиться «по науці». У кожному яму закладається перегній, наливається вода, коріння кожної щепи перед посадкою обмазується глиною. Тут же кожне посаджене дерево одержує свою назву. Від сьогодні це яблуня Копиленка, а це груша такого-то. Батько весь час непокоїться: чи приживуться щепи, чи не померзнуть узимку...

Та особливою гордістю батька були викохані ним троянди, а також полуниці, що добре родили на піщаному ґрунті. Не раз він згадував про них у віршах.

З придбанням дачі в Ірпені батько дістав можливість для спокійної творчої роботи в будь-яку пору року. Адже трикімнатна міська квартира у старому корпусі РОЛІТу, де ми тоді мешкали, була маленькою, а сім'я чимала — тато, мама, Жорж, я, племінниця Люба і племінник Павло. Водночас в Ірпені Максим Тадейович ставав ніби ближчим до природи, спілкування з якою так багато важило не тільки для творчості, а й для всього його життя. Влітку він порався в садку біля улюблених дерев і квітів або рибалив на річці Ірпінь. Взимку робив тривалі прогулянки засніженими вулицями дачного селища, в перервах між роботою любив одкидати сніг на стежках у садибі. Ну а мама, крім усього іншого, дістала можливість щоліта «вивозити» на дачу велику сім'ю.

Трохи про працю батька. У довоєнні роки він любив працювати не тільки рано-вранці, а й засиджувався до пізньої ночі — в таких випадках просив когось із домашніх залишити йому щось їстівне на кухні. Закінчивши роботу, тихенько йшов на кухню, захопивши з буфета невеличку карафку, і там «чаклував» — підігрівав страву, змішуючи на сковороді, здавалось би, зовсім несумісні речі. Скажімо, кашу з ячнею, посипаючи все це тертим сиром, — це звалось чомусь «огратанити». І в нічній тиші, в компанії з мисливським собакою та кішкою (скільки не перебувало в домі кішок, вони здебільшого звалися Мурками; щоправда, був і виняток — кіт Тигрик) вечеряв.

Працював в Ірпені батько не за звичайним письмовим столом, а за бюро — таким собі чудернацьким меблевим витвором ХІХ століття, досить зручним у користуванні. Уявіть собі невеликий стіл, огорожений з трьох боків досить високими стінками з численними шухлядками. Зверху все це закривається рухомою кришкою у вигляді полотна з наклеєними на нього дерев'яними планками.

Зробивши перерву в роботі, бюро можна закрити, не боячись, що хтось порядкуватиме тут, перекладатиме папери, книжки — одне слово, намагатиметься з найщирішими намірами навести лад у, здавалось би, цілковитому безладді, яке для господаря було цілком звичним.

Усередині бюро поруч з паперами, теками, письмовим приладдям завжди був тютюн (у дерев'яній тютюнниці зберігалася суміш «Золотого руна», скажімо, з «Дюбеком»), гільзи, машинка для набивання цигарок або замість неї згорнута з цупкого паперу трубочка і вистругана батьком дерев'яна паличка. За набиванням цигарок батька можна було застати досить часто. Відкладено набік ручку, кілька завчених рухів — і вже з правого боку виростає купка саморобних цигарок. Таке переключення в роботі, очевидно, давало змогу відпочити, спокійно подумати або знайти, як краще висловити думку, ще раз обдумати той чи інший рядок.

Десять років у кабінеті батька з'явився рояль фірми «Шредер». Батько часто грав на роялі, і не тільки тоді, коли збиралися друзі або приїжджали гості. Він сідав до рояля і в перервах під час роботи починав імпровізувати. Очевидно, це був ще один спосіб переключення.

Улітку в домі завжди було людно. Вихідними днями з Києва приїздили гості, здебільшого друзі юнацьких років мами. Часто приходили з Будинку творчості письменники, не тільки наші, київські, а й москвичі, ленінградці. На обід чи ранню вечерю звичайно збиралися під «сікомором» — так, використовуючи назву біблійної смоківниці, батько жартома прозвав великий гіллястий берест, що ріс у глибині садиби. За столом під цим деревом любив батько і працювати. Сидів, обклавшись книжками, а папери притискував камінцями, щоб не розвіяв вітер.

...милий серцеві Ірпінь, той маленький клопоть землі з випленими деревами й квітами, безпретензійний будиночок-хатка

були завжди перед очима батька» (з «Книги про батька» Богдана Рильського).

У нарисі «Ірпінські вечори» О. Й. Дейч згадує ту пору:

«Зимом 1938 року я спеціально приїхав до Києва й поселився в БТ в Ірпені, щоб разом працювати над вивченням життя і творчості Т. Г. Шевченка. Пам'ятаю, у засніжені ірпінські вечори наші бесіди тривали годинами. Одного разу, коли було далеко за північ, Максим Тадейович схопився і заспішив додому. «Піду, а то Катя подумає, що я загуляв. А я ж блукав по шевченківському поетичному саду». І він швидко вийшов, та через півгодини повернувся весь в снігу... надіти калоші, котрі забув у передпокої. Незважаючи на мокрі ноги, він знову заговорив про Шевченка, і так ми просиділи до світанку».

Після евакуації, у 1944 р. сімейство Рильських повертається до Києва. Як свідчать написи під віршами «Медитація» та «Напис», у листопаді Максим Тадейович перебував в Ірпені. Болюче шокувала поета та обставина, що в період німецької окупації в його будинку розмістилася поліція. Однак, після відбудови садиби, і коли прикра рана трохи затяглася, Рильський з дружиною та дітьми переїздить у свою творчу «резиденцію». Знову з Ірпеня летять листи до поетів, учених, літературознавців у різні кінці великої країни.

Навесні 1951-го родина Рильських у зв'язку з хворобою Катерини Миколаївни переїздить у більш комфортабельну оселю на узліссі Голосіївського парку в Києві. Дачний будиночок Максим Тадейович продав сусідові по РОЛІТу В. Собку. Але Ірпінь, де він пережив пік розквіту таланту й особистості, де вирости діти і народились онуки, Максим Тадейович не забував до кінця життя.

«У будинку під лісом Голосієво останні 13 років життя мешкав його дід. Тепер це музей.

— Максим Тадейович виховував двох дітей: усиновленого Георгія — мого батька і Богдана, рідного, — розказує дорогою Мак-

сим Георгійович. — У діда була п'ятикімнатна квартира по вулиці Хмельницького, але йому хотілося на природу. 1951-го він узяв кредит, чи мільйон чи півмільйона карбованців, для забудови. Казали, що допоміг отримати цей кредит заледве не Сталін. Але я не дуже вірю.

Через дорогу від садиби — Голосіївський парк.

— Щодня дід вигулював тут себе і собачок. У нього завжди були сетери. Найстарішу звали Ленка, її поховали в лісі. Від неї пішли Лорд, Мирон — я їх пам'ятаю, я ж старший онук. Дід на полювання з ними майже не їздив, мисливець був слабенький. А от рибалка затятий. Об'їздив із вудками всю Україну і Білорусію.

Прямує доріжкою до двоповерхового будинку. Праворуч фонтан — мати тримає дитину.

— Коли приїжджав із рибалки, пускав у фонтан карасів, линків, коропців. Я їх ловив вудкою. А дід із вікна кабінету спостерігав. Раніше тут батарей не було, на зиму залишали торти, м'ясо.

— Тепер сторожів залишають, — сміється охоронець у передпокої.

Рильський заходить до вітальні, де рояль і картини у старовинних багетах.

— У цій кімнаті вся еліта 1950—1960-х побувала, за столом вечеряли чоловік 30. Приїжджали письменники, знайомі, родичі — знали, що тут завжди є що поїсти й випити. Коли дід помер, у нього не залишилося грошей. Міг віддати людям усе. Якимось вихідний костюм подарував Остапові Вишні, бо в того не було. А собі лишив щоденний.

У кутовій невеликій кімнаті жили кухарка Ксеня та її чоловік Василь. Він був і двірником, і садівником. Ось диван, на якому я стрибав малим. Я був дуже галасливий і неслухняний. Дід працював на другому поверсі, то спустився: «Максимчику, замовкни». Єдиний раз у житті мене нашльопав.

На стіні фотографія хлопчика років чотирьох у косоворотці в горошок. На щоках ямочки.

— Ось я щасливий, — сміється Максим Георгійович. — Кажуть, не дуже змінився.

Із поетом жив його молодший син Богдан. Старший із родиною приїздив щовихідних і на літо.

— На другому поверсі були три спальні й кабінет. Дід прокидався о п'ятій чи шостій ранку. Ми — пізніше, коли він уже працював. Єдина умова для всіх домочадців: ходити навшпиньки — дід галасу не виносив. Мій батько працював журналістом. Дід йому купував машини — одну, другу, третю, бо той не назбирав би. Путня автівка коштувала тоді 40 тисяч.

Максим Рильський присвятив онукові вірші «Нащадок» і «Тихо». Називав його «Максим Другий», «Максимський», «Максим-молодший».

— Із Франції, Бразилії привозив мені волосінь, гачки. А ще розбещував грішми. На тиждень я отримував 100 карбованців. Батьки давали в школу 3—5 карбованців. За 100 я міг купити 50 порцій морозива. Після реформи 1961-го 100 рублів стали 10. Але дід плував і, як раніше, давав мені 100.

Коли він помер, щоб увійти у власність будинку, мусили сплатити велике мито. Грошей не було, продали його автомобіль ЗІМ за 40 тисяч. Одноголосно вирішили робити музей. Добре, що не роздерибанили, а то й сліду не лишилося б.

На столі кілька шкатулок — у них поет зберігав сигарети.

— Курив по-чорному, в кабінеті все сизе було від диму. Писав і палив. Дід любив випити, але п'яним я ніколи його не бачив.

На деяких книжках на полиці зчесані корінці.

— Це батько перезаряджав рушницю в кабінеті й випадково вистрелив. Дріб пролетів над головою матері й пройшовся по книжках. А ось рушниця, її дідові Спілка письменників подарува-

ла. Імпортна. Коли його не стало, я просив дядька Богдана: «Віддай мені, вона новенька, дід майже не стріляв». Але прийшла міліція, у стволах дірки просвердлили, і все — стрілять не можна.

У поета троє онуків і правнуків, є праправнук» (зі спогадів Максима Рильського, онука Максима Рильського).

Зовнішні ж обриси робочого дня Максима Тадейовича такі: вставав годині о сьомій. Прогулянка до лісу (якщо це було в Голосієві), чашка кави з бутербродом і — за письмовий стіл. Годині о десятій сніданок, порання в садку коло дерев і квітів, що йому вельми подобалося. Звичайно, перша половина дня, поки ще свіжі сили, найпродуктивніша. А ще ж потім — інститут, усілякі громадські справи, зустрічі з молодими авторами, з виборцями, які приходили зі своїми клопотами і в інститут, і додому, спілкування з колегами. Через таке перевантаження дещо термінове писав, бувало, глибокої ночі.

А як же писалося? На таке запитання поет відповідав неоднозначно: «Інколи легко, та частіше важко: буває, що дуже важко». У розмові з Олексієм Толстим, який радив: «Коли відчув, що легко побігло перо, зупинись!», Рильський додав: «Це так, бо коли пишеться важко, потім легко на серці. Бо інакше з тією ж легкістю викреслюватимеш цілі сторінки».

Інколи доводилося дуже спішно виконувати доручення видавництва, коли через суто виробничі обставини було обмаль часу. Так за добу чи дві було написано «Слово про поета» до «Вибраних поезій» Ю. Тувіма, рукопис яких мали терміново засилати на складання. Написано розлого, блискуче й самобутньо.

У кожного поета бувають щасливі хвилини того осяяння, коли блискавицею спалахує думка і робить слова податливими, переповнюючи ними все єство.

Саме в такий «момент», у піднесену мить натхнення й дають можливість побачити рядки:

Сиджу й пишу. Уже потерпли пальці,
А ще кінця в труді я не дійшов,
Ще мусить мозок битись гарячково,
Шукати слів кипучих і живих,
Щоб повільно радості, борні, роботи
Вони відбили, як лунка луна.

Не раз таке осяяння торкалося і чола Максима Рильського. Тоді міг прямо на чисті сторінки книжки, яку читав чи яка була саме під рукою, вписати щойно народжені рядки. Так, на форзаці збірки Івана Виргана «Щастя-доля» з'явилися воднодень, 28 квітня 1939 р., дві поезії — «Чорний дрозд мене не боїться» та «Пролісок пробив листок торішній».

26 лютого 1928 р. Рильський створив чотири сонети — «Хто храми для богів, багатіям чертоги...», «Поет», «Філософ» і «Коні».

28 липня 1958 р. у Бразилії написав шостий, сьомий і восьмий вірші циклу «Ріо-де-Жанейро» — «Про справжню демократію чимало...», «Кому повім печаль мою...» та «Як дика грушка серед жита...». Найсильніший же спалах поетичної уяви відсвічує у збірці «Тринадцята весна», де під однією датою — 28 липня 1922 р. — знаходимо аж п'ять віршів: «Буває день: в загоні попелястий...», «Я молодий і чистий...», «Осінь ходить, яблука золотить...», «Покину нудні сигнатурки в аптеці...» та «Прочитавши Містралеві спогади».

Праця письменника — одна з найтяжчих і найунікальніших. Його творча лабораторія, ця святая святих, схована від стороннього ока. Та залишені на папері задуми, плани, начерки творів, їхні чернетки з варіантами й поправками — це пульсування його думки, зримий пошук найточнішого, єдиного й незамінного слова. Таке народження й поширення мислі маємо можливість не раз простежити і в Рильського. А йти слідом за думкою великої людини, як стверджував Пушкін, наука найцікавіша.

В одному з повоєнних блокнотів Максима Тадейовича знаходимо детальний план ліро-епічного твору «Літня гроза», який так і не був написаний. Навіть у самому цьому ескізі відчуваємо палкий поетичний темперамент автора:

1. Пролог: духота — вечір — зірниця — запах матіоли — дівчина у вікні.
2. Учений за столом. Муки думки.
3. Поет за столом. Муки слова.
4. Знов дівчина у вікні. І хлопець. Муки любові.
5. Поет за столом. Переходять — образи «Одеського Краснодону» (дібрати матеріали в ЦК)...
6. Учений за столом. Може — діти? Жінка? (не отцы и дети, а отцы + дети — але без рожевого).
7. Гроза (грандіозна картина).
8. Світає. Пишно. Краплі на деревах. Калюжі. Птиці.
Дівчина розчахнула вікно.
Учений підходить до вікна.
Поет вискакує на підвіконня.
Тост поета».

У листі до Миколи Нагнибіди Рильський згадує такий епізод: колись із Михайлом Семенком вони сиділи на березі Дніпра й мовчки дивилися на його води. І Семенко враз сказав: «А знаєш, це теж наша поетична робота — сидіти й дивитись». Акумуляція вражень — питома ознака цієї роботи.

«Вчора над ставком біля Велічки я бачив ластівку», — записує Рильський до мандрівної книжки, перебуваючи в Польщі. «Дивіться, це ж пернатий феєрверк!» — показуючи на зграю білосніжних голубів у харківському небі, мовив він до свого супутника. Власне, саме завдяки емоційній пам'яті зафіксоване нею колись укралплюється в образну тканину твору:

Я чув зозулю й солов'я —
Це, звісно, речі старовинні...
Та нагорода в тім моя,
Що перший я почув їх нині.

Коли вникаєш в усе, створене поетом і вченим, вражає надзвичайно широкий діапазон його зацікавлень. Він не цурався ніякої роботи — чи це було коротеньке слово для найменших читачів у журналі «Малютко» — «За що ми любимо Шевченка», чи замітка в «Літературній газеті» про зустріч з професором Шарлеманем, чи передмова до публікації юного автора, чи звернення до земляків під Новий рік у районній газеті.

Характер кожного якнайповніше виявляється у взаємостосунках з людьми, у готовності взяти на себе чужий біль, чужу біду і не просто поспівчувати, а допомогти, підтримати, чимось поділитися. Та це й зрозуміло. Адже той, хто відриває від себе останній кусень хліба для ближнього, не залишить того напризволяще ні в якій скруті, не дозволить собі скривдити людину, поступитися принципами заради своєї вигоди і добробуту за рахунок інших.

Будучи опікуном над дітьми старшого брата Івана, що лишилися сиротами, Максим Тадейович взяв у свою родину двох із них — Павла і Любу.

Осінь і зиму 1939 р. в Ірпені перебував рідний брат батька Богдан. Після лікування у Києві він оселився на дачі. Тут його доглядала, годувала хатня робітниця. Збереглося фото: Богдан Тадейович стоїть у засніженій садибі біля хати — в козушку, валянках. Тут же, на дачі, Богдан Тадейович і помер. Батько разом з небожем Петром Івановичем Рильським повезли з Ірпеня ховати його на Житомирщину, в Романівку.

Юрій Кобилецький пригадував, починаючи свою оповідь про М. Рильського: «...В Уфі, на початку листопада 1942 року, Максим Тадейович, одержавши на пайок трохи гороху, зайшов до дружи-

ни Кобилецького, яка перебувала в евакуації з дев'ятирічним сином, і відсипав їм половину своєї торбинки. Це був неабиякий святковий подарунок».

«На початку грудня 1943 року Остап Вишня після десятилітнього заслання опинився на волі. Звільнено його було з Бутирської тюрми у Москві, куди він перед цим був доставлений. І першого ж дня він відвідав одного із найближчих своїх друзів — Максима Тадейовича Рильського, який з родиною тоді проживав у готелі «Новомосковський». ... у роки війни Максим Тадейович разом із О. П. Довженком і М. П. Бажаном клопотався перед М. С. Хрущовим про звільнення Павла Михайловича. Батько тоді був відповідальним секретарем правління Спілки письменників України. І тому, коли через деякий час після звільнення Остапа Вишні виникли певні побутові питання, зокрема про одержання ним карток на продукти, він безпосередньо зайнявся цією справою. Картки у роки воєнного лихоліття одержували тільки працюючі на виробництві чи в установах і організаціях та їхні утриманці, а також ті, хто мав відношення до роботи у галузі культури, члени творчих спілок — письменники, композитори, художники та ін. Спілку письменників СРСР було утворено вже після арешту Павла Михайловича, і стати її членом він, звичайно, не міг. І ось тепер не міг одержати продуктових карток. Тому природно, що коли Максим Тадейович невдовзі після повернення Павла Михайловича був на прийомі у М. С. Хрущова у різних справах, він порушив і це питання, попросивши у Микити Сергійовича згоди на прийом Остапа Вишні до Спілки письменників. Але дозволу не отримав. Досить розгубленим повернувся Максим Тадейович з будинку, де в роки війни певний час містилися ЦК КП(б)У та Раднарком. Він розповів про високу розмову своєму помічникові Вагану Олександровичу Маміконяну. Той помовчав, а потім сказав:

— Не хвилюйтеся, Максиме Тадейовичу, справі зарадити можна. І про членство у спілці не будемо згадувати, і розумники з міліції не причепляться.

Потому сів за машинку і на спілчанському бланку почав друкувати: «Пред'явник цього Павло Михайлович Губенко (псевдонім Остап Вишня) є українським радянським письменником...»

З цим закріпленим печаткою папірцем Остап Вишня пішов до міліції. А ще через кілька днів Павло Михайлович одержав картки на хліб». (З «Книги про батька» Богдана Рильського.)

Такі вияви людяності та безкорисливості були не поодинокі. Поділитися кількома пригорщами гороху, купити для хворої і самотньої вчительки теплу ковдру, подарувати клубові рідної Романівки піаніно, передати грошову премію, якої удостоєний у Польщі, на розвиток шкіл у Варшаві, надіслати цілу бібліотечку книжок шанувальникам українського слова на Кубані...

Йому були чужі замкнутість чи ізольованість анахорета — зв'язки з людьми живили його, як чисті, гомінкі струмки — повноплинну річку. Були Максимові Тадейовичу також чужі виставляння своїх заслуг, хизування своєю «вищістю» — таланту, становища, авторитету. Він ніколи не пригнічував цим рядових людей, а, відчуваючи цю «вищість», використовував її для утвердження добра і справедливості. Цей його демократизм, увага до праці інших, поцінування особистості яскраво виявлялися в колективі інституту, який він очолював. «Він жив радіщами своїх співробітників, і їхні невдачі сприймав як власні, — засвідчує тодішній учений секретар ІМФЕ АН УРСР Вікторія Юзвенко. — Виняткова скромність, простота і щирість, доброзичливість, уважність і глибока повага у ставленні до людей — це ті високі морально-етичні риси характеру М. Т. Рильського, вченого й учителя, що гідні подиву й наслідування».

Великосердий і шляхетний, Рильський був далекий від всепрощення: легко пробачав незначні людські вади, але там, де

йшлося про принципи честі, справедливості, був неподатливий і непохитний. Пробачав і особисті образи. Міг у скрутний час для критика, який кілька літ тому виступив проти нього з «викривальною» статтею, поклопотатися про влаштування його на роботу. Міг. Бо вважав, що помста — зброя малодушних. Та мав він людське право й не забувати зла, яке виходило вже за межі слабкостей та інерції компанійщини у типових свого часу критичних навалах. Тому, приміром, різко відмовився бути опонентом в одного докторанта, який на початку 1960-х запобігав його ласки, а літ за п'ятнадцять до цього, будучи одним з функціонерів Спільки письменників України, прирікав його на безголосся і безхліб'я, сановно заявивши: «Тепер не тридцять сьомий рік, але для вас віднині просто не буде паперу».

Незважаючи на свою лагідність, Максим Тадейович мав цілковите право обуритися чиеюсь непорядністю і навіть бути непримиренно гнівним. Так, за свідченням Юрія Смолича, Рильський був у «страшному гніві», коли побачив, як на Поділлі звели нінащо розкішний, колись зариблений став, щоб на його місці висадити капусту. Та поет не просто дав волю емоціям, а виступив у пресі з питань охорони природи і, зокрема, водних ресурсів. Гнів, як і любов, мав бути на сторожі істини і краси. «То був хороший, добрий гнів, нехай не звучить це парадоксально, гнів — для людей», — уточнює Юрій Смолич.

Численні друзі Максима Рильського, товариші по перу і просто люди, яким випало з ним спілкуватися, лишили його привабливий портрет. Скромність Рильського була помітна й зовні: «Зодягнений просто. У його постаті не було жодної пози, яка б привернула вашу увагу», — пише кіноактор Петро Масоха. І далі про те, що його найбільше вразило: «Що відрізняло Максима Тадейовича від звичайного рівня людей — так це вираз очей. Пильні, з прищуром і ледь вловимою посмішкою. Вони ніби все бачили і все чули, все

знали й розуміли; від них нікуди не сховаєшся, їм ніколи не збрешеш, вони заглядають у душу...»

Оповідючи про прогулянку з Максимом Тадейовичем в ірпінському лісі, скульптор Олександр Ковальов, який працював у ті дні над його погруддям, додає такі штрихи до портрета: «...красивий, сивоголовий, зосереджений».

«Була у його погляді лагідна замисленість, було добро», — свідчить Олег Бабишкін.

Допитливість, працелюбність, доброта... Справді, це основні положні риси Максима Тадейовича.

«Важко, та й неможливо окреслити, чого було більше в чарівності цієї людини — культури чи душі?.. — розмірковує білоруський побратим поета по перу Янка Бриль. — Але відчувалася ця його висока культура і глибока душа при кожній зустрічі по-новому, як відчувається високогірне повітря, — вільно, молодю, радісно».

Оптимізм Максима Рильського, його стійкість супроти жорстоких ударів долі (це й безпідставний арешт на початку 1930-х, і смерть обох братів, і втрата в часи сталінських репресій численних друзів — багатьох із них безповоротно, і горе війни, що забрала немало близьких, і отруйні стріли критики) в очах його сучасників — це справжній героїзм. Він не тільки все вистраждав, не занепав духом і не розгубив тих «снопів надій», а й зберіг віру в життя і справедливість, щоб запалювати нею й інших.

У листах до дружини, до дітей, а згодом і до внуків Максим Тадейович уважний, ніжний, турботливий, ділиться своїми враженнями про подорожі. Відчувається, що постійно думає про них і цим втішає своє серце, огортаючи його тими теплими хвилями любові, яка жила його як людину і давала наснагу як поетові.

Перегорнімо кілька таких листів — з міст далеких і близьких, з мандрів, із санаторіїв...

До дружини (постійне звернення — «Дорога Катюсю!», «Дорога Катрюсю!»):

«Дуже прошу тебе, Катюсю, перш за все берегти здоров'я. Я, наприклад, на твоєму місці подумав би, чи варто сьогодні їхати до Євгенії Михайлівни. Ти ж у мене моя сивенька голубка!

Якщо дозволить лікар, то післязавтра приїду, бо повинен бути на дисертації» (6.1.1954, Пуща-Водиця).

«29-го почалася декада великим концертом, на якому виступили Гмиря, Чавдар та інші київські артисти. Вечір цей був для мене особисто приємним, бо коли польська артистка прочитала мій вірш, по-польськи, то публіка влаштувала мені справжню овацію. А потім за вечерею я дізнався про смерть Остапа Вишні, і ця новина, хоч її й можна було чекати, дуже тяжко мене вразила. Зараз же послав телеграму в Спілку письменників, яку, думаю, одержали...» (вересень, 1956, Варшава).

В одному з листів, до небоги Марії Іванівни, Максим Тадейович непокоїться тим, що їй далеко ходити на роботу (Романівська МТС). Повідоляє, що **послав** їй «скромну пенсію», а також книжки для МТС. Писано із санаторію, просто і по-домашньому, але яка тут важлива самохарактеристика: «Я собі тут і спочиваю, і працюю. Я теж без роботи не вмію жити» (14.01.1961). «Я теж...» Яка в цьому глибока шана до чужої праці, доброзичливість і трудівницька солідарність з рядовим бухгалтером у даному разі. Це також талант людинолюбства...

Від першої збірки «На білих островах» до останньої — «Зимові записи», між якими пролягло понад півстоліття, дивосвіті природи відсвічують уже в самих назвах цілого грона книжок — «На узліссі», «Збір винограду», «Літо», «Урожай», «Сад над морем», «Троянди й виноград», «Голосіївська осінь», «Згряя веселиків», «Природа і література», «В затінку жайворонка».

Перечитуючи їх, ніби гортаєш своєрідну ліричну антологію про природу — за порами року: «Весною ми їздили в поле», «В вічі

глянув березень ясний», «Пролісок пробив листок торішній», «Перший грім», «Ознаки весни»; «Спинилось літо на порозі...», «На білі гречки впали роси», «В серпневі дні, коли обжинки світлі...»; «Осінь ходить, яблука золотить», «Проса покошено...», «Запахла осінь в'ялим тютюном...», «Почорніли заводи в озерах...», «Ліс, повитий срібноперим димом...», «Бабине літо», «Коли копають картоплю», «Таємниця осіннього листя»; «Як забути сніг пахучий, талий...», «Сніг падав безшелесно й рівно...», «Зимові візерунки», «Різдвяний сонет»...

Усі пори року... Неперервне — то глибоке, то затаєне — дихання природи. А її квіт і все те, що населяє й веселить ліси, степи і води? Все це у книжках поета переливається живою мозаїкою. Ось — бджола: «Першу бджолу я сьогодні побачив...», «Як перша трепетна бджола...», «Як радість першої бджоли...», «Збирають світлі, золоті меди...». Ластівка: «Ластівки літають, бо літається...», «Ластівка крилом черкає воду», «Ластівки і діти за вікном», «Ще ластівки не прилетіли». Яблуко: «Яблук рум'янець і пахощі трав...», «Яблука доспіли, яблука червоні!..», «Яблунька-мати». Дощ: «Благодатний, дожджаний...», «Дощ одшумів, блакить ясніє», «Золотий дощ», «Дощова трилогія». Ліс: «Розмова з другом», «Зелена піна лісу молодого», «Я в лісі сам. Червона даль крізь віги...». Троянда: «Останні троянди», «Чорні троянди», «Жінка з трояндами», «Війна червоної і білої троянди», «Троянди й виноград»...

Є в Рильського «Шпаки», «Гуси», «Журавлі», «Вальдшнеп», і екзотичні «Фламінго» та «Папуга», і звичайнісінький «Голос горобця». Якщо вже зайшло про птаство — то й «Прощально кували зозулі», й «Задзвеніла синиця в саду», і «Чорний дрозд мене не боїться», і «Пізні солов'ї», і «Жайворонки...». Є також і «Дикий цап», «Вуж», дельфіни...

6 червня 1964 року поет повернувся з Москви, з лікарні чи, сказати б точніше, зважаючи на його тяжку недугу, його привезли

додому, в Голосіїв. Привезли, не тішачи себе ілюзіями на видужання: консилиум кунцевської лікарні не приховував від рідних ні діагнозу, ні невідворотності реальності. Рак підшлункової залози — тут медицина безсила.

Дмитро Павличко, який у ті дні відвідав недужого, у спогаді «Остання зустріч з Максимом Рильським» зворушливо оповів про ту зустріч, яка була водночас і прощанням. Вражає благородство хворого поета, його делікатність, небажання навіть своєю недугою завдати болю близьким людям:

«З дверей палати я побачив ліжку, подушку, а на подушці — маску висохлого лица. Тіло було вкрите простирадлом, і здавалося, що його зовсім немає, так змізерніло воно від тяжкої хвороби. Якусь мить я стояв, не впізнаючи Максима Тадейовича. А пізнавши його по сивині над почорнілим, гострим од випнутих кісток обличчям, завмер на порозі. Злякався. Сльози виступили на моїх очах.

Рильський дивився на мене ясними від хворобливої безвихідності, збільшеними очима. Він збагнув, що зі мною. Здогадався, що я от-от вибухну риданням. І, щоб запобігти цьому, сказав:

— Що з вами, Дмитре? Бійтесь Бога, ви так змарніли! Мабуть, провели веселу нічку в товаристві московських поклонниць.

Навіть у лікарняній палаті Максим Тадейович не розлучався з зошитом, подарованим одним із шанувальників, — ошатним, у шкіряній обкладинці. Він любив записувати вірші саме в загальні зошити. Тут поміж поетичних строф і «Папокалендар, або Щоденник страсотерпця», який вів хворий з 16 травня по 6 червня, власне, записував розклад процедур. А перші записи позначені жовтнем 1963 року — цикл «Таємниця осіннього листя». Є тут і начерки, фрагменти незакінчених віршів.

24 липня 1964 року перестало битись Золоте Серце України.

Як зазначає Іван Льєнко: «Життєві принципи співця троянд і винограду, високий гуманістичний пафос його творів, ідея лю-

динолюбства у книжках і розцвічений талант цього людинолюбства у ставленні до ближнього, ідеали, які він обстоював кожним своїм словом і які невідступно сповідував на кожному кроці, єдність усього цього й вилилася у той феномен, ім'я якому Максим Рильський, Максим Золоте Серце». Саме так його величали сучасники, які суттєво доповнюють портрет поета. Варто поглянути бодай побіжно у зміст тих трьох збірників спогадів про М. Рильського, щоб переконатися, з яким пієтетом воскрешають його образ друзі і товариші: «Пророк зорі» (Микола Тихонов), «Людинолюб» (Павло Тичина), «Співець правди, краси, добра» (Михайло Стельмах), «Великий словом і душею» (Платон Воронько), «Великий розумом і душею» (Василь Костенко), «Цвітіння прекрасного серця» (Йосип Магомет), «Джерельний» (Полікарп Шабатин), «Глибина, краса, пристрасть» (Юлій Мейтус), «Людина сильної волі» (Марія Мокрієва)».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Рильський М. Т.* Зібрання творів у 20 т. / М. Т. Рильський. — К.: Наук. думка, 1983—1990.
2. *Дроботько Н.* Незабутні роки дитинства: матеріал до уроку позакласного читання в середніх класах за поезією Максима Рильського / Н. Дроботько // Дивослово. — 2007. — № 12. — С. 18—20.
3. *Ільєнко І. О.* Жага: Труди і дні Максима Рильського: докум. життєпис. — К.: Дніпро, 1995. — 413 с. — (Бібл. серія).
4. *Крижанівський С. А.* Максим Рильський / С. А. Крижанівський. — К.: Вища школа, 1985. — 126 с.
5. *Лисенко О. Н.* М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Н. Лисенко. — К.: Муз. Україна, 1968. — 822 с.
6. Максим Рильський. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях: альбом / упоряд. Л. Д. Зінчук. — К.: Рад. шк., 1975. — 159 с. : фотоіл.
7. *Рильський Б. М.* Мандрівка в молодість батька / Б. М. Рильський; передм. Л. Новиченка; післямова Н. Підпалої. — К.: Київ. правда, 2004. — 143 с.
8. *Світ Миколи Лисенка.* Національна ідентичність, музика і політика України XIX — початку XX століття / Тамара Булат, Тарас Філенко. — Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США; К.: Майстерня книги, 2009. — 408 с.
9. *Петровський В.* Історія України: заборонені кохання. Особистості. Долі. Почуття. / В. В. Петровський, В. І. Семененко. — Х.: Школа, 2010. — 432 с.
10. *Колесник В. Л.* Родина М. Рильського / В. Л. Колесник // Український видавничий портал. — Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/ukrfamily2006/1/12/2.html>. — Мова: українська.
11. *Лавріненко Ю.* Максим Рильський : парадокси долі і поезії / Ю. Лавріненко // Клуб поезії. — Режим доступу: <http://www.poetryclub.com.ua/metrs.php?id=131&type=critiques>. — Мова: українська.
12. *Панченко В.* Максим Рильський, poeta Maximus: Спроба життєпису поета напередодні 110-річчя від дня його народження / В. Панченко // День. — 2005. — № 11, лют. (№ 24). — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/132175/>. — Мова: українська.
13. *Хорунжий Ю.* «Гармонійне сполучення ідеалів і вчинків» Тадея Рильського / Ю. Хорунжий // Дзеркало тижня. — 2001. — № 27. — Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3760/31623/>. — Мова: українська.

ЗМІСТ

<i>Розділ перший. Рід</i>	4
<i>Розділ другий. Тато</i>	12
<i>Розділ третій. Мама</i>	23
<i>Розділ четвертий. Брати. Дитинство</i>	25
<i>Розділ п'ятий. Гімназист</i>	34
<i>Розділ шостий. Студент</i>	44
<i>Розділ сьомий. Учитель</i>	48
<i>Розділ восьмий. Неокласик з «трона п'ятірного»</i>	54
<i>Розділ дев'ятий. «Класовий ворог»</i>	68
<i>Розділ десятий. Кохання</i>	87
<i>Розділ одинадцятий. Життєлюб</i>	97
Список використаних джерел	118

Науково-популярне видання

КОЛЯДА
Ігор Анатолійович
КОЛЯДА
Юлія Ігорівна

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

Головний редактор *К. В. Васильцова*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Комп'ютерна верстка: *В. М. Амелін*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Серія «Знамениті українці»

Вийшли друком:

Ярослав Мудрий	Николай Бердяев
Владимир Мономах	Петро Дорошенко
Владимир Великий	Олег Блохин
Княгиня Ольга	Иван Виговський
Данило Галицький	Володимир Винниченко
Григорій Сковорода	Иван Кожедуб
Роксолана	Марко Вовчок
Иван Мазепа	Богдан Хмельницький
Тарас Шевченко	Данило Апостол
Микола Гоголь	Иван Котляревський
Иван Франко	Евгений и Борис Патоны
Михаил Булгаков	Михайло Грушевський
Микола Вінграновський	Николай Пирогов
Нестор Махно	Кирило Розумовський
Павло Скоропадський	Григорій Квітка-Основ'яненко
Иван Самойлович	Иван Айвазовский
Степан Бандера	Михайло Коцюбинський
Симон Петлюра	Пилип Орлик
Сергей Королев	Володимир Вернадський
Григорий Котовский	Эдуард Лимонов
Леонид Черновецкий	Никита Хрущев
Дмитрий Табачник	Тиміш та Юрій Хмельницькі
Юлія Тимошенко	Олександр Довженко
Леонид Кучма	Дмитро Байда-Вишневецький
Мария Башкирцева	Николай Костомаров
Леонід Кравчук	Илья Мечников
Сергей Тигипко	Сергей Параджанов
Виталий Кличко	Ольга Кобилянська
Леся Українка	Дем'ян Многогрішний
Иван Скоропадський	Павло Загребельний
Леонид Утесов	Петро Конашевич Сагайдачний
Илья Репин	Петро Шелест
Николай Амосов	

Готуються до друку:

Володимир Щербицький	Леся Курбас
Павло Харитоненко	Валерий Лобановский

Підписано до друку 08.12.14. Формат 70×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид арк. 5,66.
Тираж 1500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Серія «Знамениті події історії України»

Вийшли друком:

Полтавская битва
Крещение Руси
Битва на Калке
Битва під Конотопом
Убийство Столыпина
Походи Богдана Хмельницького
Вбивство Петлюри
Крымская война
Чорна рада
Переяславська рада
Безгетьмання та останній гетьман України

Готуються до друку:

Битва під Берестечком
Брестська унія
Заснування першої Січі
Чигиринські походи
Повстання Северина Наливайка
Коліївщина
Поход Сагайдачного на Москву
Бій під Крутами

